

מחקרי שומרון

עורכים

שמעון דר זאב ספראי

מחקרי שומרון

Shimon Dar – Zeev Safrai
Shomron Studies

By Hakkibutz Hameuchad Publishing House
Tel-Aviv 1986

מחקרי שומרון קובץ מחקרים

העורכים: שמעון דר, זאב ספראי

הוצאת הקיבוץ המאוחד • תל-אביב תשמ"ו

תמונת שכם, חיתוך-פלדה, של A. Löffler
מתוך M. Busch: Bilder aus dem Orient, Triest 1864 p. 73
מספריתו של נתן שור

בסיוע: ברית התנועה הקיבוצית
המדור הבין-קיבוצי לידיעת הארץ

©
הוצאת הקיבוץ המאוחד
תל-אביב תשמ"ו
דפוס "חדקל" בע"מ, ת"א

התוכן

12-7	מחקר הר שומרון תשכ"ז- תשמ"ג	שמעון דר - זאב ספראי
73-13	חרבת ג'מעין - כפר מימי הבית הראשון במערב שומרון	שמעון דר
82-75	ארץ חפר	יוסף פורת
126-83	שכם בתקופת המשנה והתלמוד 63 לפנה"ס - 637 לספה"נ	זאב ספראי
181-127	תולדות היישוב בהר שומרון בתקופה הרומית-ביזנטית	זאב ספראי
194-183	הכביש הרומי קיסרי-גיניי	אדם זרטל
205-195	אוסף נרות-חרס מלהבות חביבה	ורדה זוסמן
217-207	שעון שמש בדיר-סמען	יגאל טפר
228-219	הבריכה הגדולה בכפר ג'ית	אברהם שבות
301-229	תולדות יהודי שכם בימי הביניים ובעת החדשה	נתן שור
388-303	תהליכי התפתחות ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה העות'מאנית	דוד גרוסמן

מחקר הר שומרון תשכ"ז-תשמ"ג

הר שומרון תופס מקום מרכזי בתולדות ארץ-ישראל בימי קדם ובעת החדשה. עם זאת, עד 1967 הוקדשו לאיזור זה רק מחקרים מעטים יחסית. עוד לפני מלחמת השחרור היתה הגישה אליו קשה, ובזמן השלטון הירדני נחסם האיזור בפני חוקרים ישראלים. אי אפשר לקבוע, שלא נעשו עבודות חשובות גם בעבר, אך היקפן היה צנוע, יחסית, למימצא בשטח ולמחקר בחבלי ארץ אחרים. אחד התחומים בהם נעשו עבודות חשובות היה התחום הארכיאולוגי. בשנות החמישים נערכו חפירות נרחבות בתל שכם, תל אל-פרעה ודותן, בה החלו החפירות כבר בסוף שנות הארבעים. חפירות אלו נוספו לחפירות שכבר נעשו קודם לכן בשכם, שומרון, שילה ואתרים קטנים נוספים.

מלחמת ששת הימים פתחה את האיזור לפני המחקר הישראלי. העובדה, שהאיזור היה בלתי ידוע יחסית, והגישה אליו קלה, משכה חוקרים רבים מתחומים שונים ומגוונים. חלק מהמחקרים עסקו ביהודה ושומרון, וחלקם בשומרון או בחלקים ממנו. בסקירה זו נתייחס בעיקר לעבודות בשומרון, בו עוסק קובץ זה.

במהלך עבודות שונות התברר ייחודו של השומרון. היישוב המודרני בשומרון התפתח בקצב פחות מואץ מאשר באיזורים אחרים, לרבות איזור יהודה, שאף הוא היה תחת שלטון ירדני. כתוצאה מכך נותרו באיזור שרידים רבים, מהם על פני השטח ומהם אזורי חפירה ומחקר מבטיחים. הכפר הערבי המסורתי משמר אף הוא, במידה רבה, את דמותו של הכפר הקדום, ורק בשנים האחרונות הוא קצב הפיתוח, והשינויים באיזור רבים ומהירים.

בשטחי מדינת ישראל נעשו עבודות תשתית מצוינות ומקיפות, כגון: סקר ומיפוי גיאולוגי, מיפוי שטחים חקלאיים, סקר מרעה טבעי, רישום מקורות מים ועבודות נוספות. משנת תשכ"ז החלו להתבצע עבודות דומות בשומרון. כך, למשל, פורסם בשנת 1970 מחקר על הגיאולוגיה של סינקלינת שכם, ופורסמו מספר מפות גיאולוגיות של האיזור. יואל דן סקר ומיפה את קרקעות שומרון וסיפק, לראשונה, רישום מפורט של הרכבן. רישום זה משמש בסיס למחקרים נוספים, העוסקים במיון טיב הקרקעות.

מטעמים של המימשל ביהודה ושומרון, ומוסדות המים בארץ, נעשו בדיקות של מקורות המים ואף הוכנה על-ידי תה"ל תוכנית-אב להספקת מים לאיזור. חלק מעבודות אלו סוכם והוגשו לציבור הרחב בקובץ יהודה ושומרון (ירושלים תשל"ז). מחקרים אלה משמשים כיום בסיס לעבודות היסטוריות, ארכיאולוגיות וחקלאיות.

קשה לסכם עבודות מגוונות אלו. מכל מקום, ניתן לקבוע, שבתקופות קדומות היה

האיזור בכללותו מתאים ביותר לחקלאות הר אינטנסיבית. מרביתו מכוסה באדמת טרה רוסה או רנדזינה, המאפשרת עיבוד. מקורות המים באיזור מצומצמים, אך כמויות הגשמים מאפשרות חקלאות בעל, וטיב המסלע איפשר חציבת בורות מים, שהיוו את מקור המים העיקרי. קשים יותר התנאים במדבר שומרון, הבוקעה הצפונית ובקעת הירדן, וכן באזורים טרשיים במיוחד במורדות המערביים של שומרון. אך בתקופות השיא נוצלו גם אזורים נחותים אלו, כפי שהתברר בסקרים שיפורטו להלן.

עם חידוש עבודת המחקר הורגש המחסור בסקר ארכיאולוגי של הר שומרון. עד תשכ"ז עמדו לרשות ציבור המתעניינים רק הסקר הבריטי המיושן מן המאה הקודמת, ושני סקרים מודרניים מצומצמים בהיקפם, אשר עסקו באיזור העיר שכם. זמן קצר לאחר תום הקרבות נערך בהר שומרון סקר ארכיאולוגי מקיף ראשון, שנעשה במסגרת סקר כללי של יהודה, שומרון והגולן על-ידי האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל.

סקר ארכיאולוגי זה, הידוע אף כסקר החירום של 1967, הפך זה מכבר לאבן-יסוד בחקר ארץ שומרון. היה זה סקר מדעי ראשון, שנערך בהיקף רחב ותוצאותיו פורסמו לציבור סמוך לסיומו. מהשלבים השונים של תקופת הברונזה נסקרו כ-80 אתרים, מהתקופה הישראלית א'-ב' 184 אתרים, מהפרסית 81, מההלניסטית 47, ומהתקופות הרומית-ביזנטית 272 אתרים. הסקר עקב אחרי ההתנחלות של שבטי אפרים ומנשה ומצא, שההתנחלות של שבטי ישראל היתה בשטחים טרשיים וחסרי מקורות מים. חלק מהיישובים התנחלו על גבי אתרים כנעניים נטושים. בתקופת הברזל ב' חלה פריחה ותנופה בתפרוסת היישובים הישראליים, והם פזורים בכל השטח. עוצמתו של היישוב היתה במאה השמינית לפנה"ס, סמוך לחורבנה של ממלכת ישראל. מהתקופה הרומית-ביזנטית נסקרו עשרות רבות של יישובים חקלאיים, כפרים וחוות קטנות. היתה זו תקופת-שיא בהתיישבות באיזור.

בשנת 1968 ערך י' פורת סקר משלים בכל ארץ שומרון. סקר זה לא פורסם, אך תוצאותיו מצויות בתיקי אגף העתיקות. מספרי האתרים ותקופותיהם משלימים יפה את התמונה של סקר החירום משנת 1967.

מתקופות הברזל א'-ב' נסקרו כ-150 אתרים, ואותו מספר גם מהתקופה הרומית-ביזנטית. בשתי התקופות האלה, הרחוקות אמנם זו מזו בזמן, בוצעו בשומרון מפעלי התיישבות רחבי-ידיים, ככל הנראה בטיפוח של שלטון מרכזי.

סקר נוסף במערב הר שומרון נערך על-ידי אוניברסיטת תל-אביב. אף שסקר זה טרם פורסם, הרי ששימש בסיס למספר עבודות גמר, כגון אלו של י' פינקלשטיין וד' עיטם, אשר עסקו בהיבטים שונים בתולדות התרבות החומרית באיזור.

סקר מקיף וכולל נערך בהר אפרים בהנהלתו של פינקלשטיין, תוך קשר לחפירות שילה. במקביל עובד א' זרטל בצפון שומרון. בהנהלתו נערך סקר מקיף ומלא של הר מנשה על פני שטח של 1,500 קמ"ר. הנתונים הגיאוגרפיים והאקולוגיים נאספים יחד עם העדויות הארכיאולוגיות ומעובדים במחשב. עד כה נסקרו 545 אתרי יישוב, רובם בלתי ידועים. בחורבת חמאם, המזהית על ידי זרטל עם ארובות של בית

ראשון ונרבתא של בית שני, נערכת חפירה ארכיאולוגית. עד כה נתגלו מערכות מצור מהתקופה הרומית ושרידי יישוב שהוכנע, לדעת החופר, במרד הראשון. במדרון הצפוני-מזרחי של הר עיבל נתגלה אתר פולחני יוצא דופן מתקופת ההתנחלות הישראלית. שטח האתר כ-3.5 דונם והוא מוקף חומת מתחם, ובמרכז מזבח עולה גדול.

סקרים אלה, לכשיפורסמו, יתנו בידינו מידע מהימן, בדוק וערוך בשיטות מחקר מתקדמות, על תולדות היישוב בהר.

בתקופה הפרסית-ההלניסטית, רומית וביזנטית היוו השומרונים רוב מכריע באיזור. השומרונים הם כת, עדה או שבט שנוצר והתגבש במשך תקופה ארוכה מאד. מבחינה אתנית היו בו אלמנטים יהודיים במוצאם, שנותרו בארץ מימי גלות ממלכת ישראל, בצירוף גלי הגירה מצפון סוריה וקשת הפרת שהובאו על-ידי מלך אשור. אט-אט התגבש ציבור זה לכת מגובשת ולאחר שנסיונם להתקרב לשבי הגולה נדחה, החלה להתגבש מסורת דתית עצמאית למחצה.

יש לראות בשומרונים בתקופה זו כת יהודית במסגרת הרחבה של יהדות התקופה שכללה כתות רבות. אך כת זו חיה במסגרת טריטוריאלית נפרדת והיו לה יעדים ואמצעים מדיניים שונים מאלה שהיו מקובלים בציבור היהודי. על רקע זה התפתחה ישות כיתתית לאומית למחצה.

ההבדל הדתי החשוב ביותר, מבחינה לאומית, בין היהודים והשומרונים היה היחס לירושלים. השומרונים שללו את קדושתה והאמינה בקדושת הר גריזים ואף ייחסו לו מסורות קודש רבות מעל ומעבר לכתוב במקרא. להבדל זה היתה משמעות מדינית מרחיקת לכת. הבדלים אחרים היו משניים בלבד, כגון הבדלים ביחס לתפיסת תחיית המתים וחילוקי דעות ביחס לפרטי מצוות, וכנראה ללוח השנה. באופן עקרוני לא קיבלו השומרונים, כמובן, את מרותם של חז"ל, אך למעשה קיבלו את פרטי הכרעותיהם, כך שהדמיון הממשי בין הדתות היה רב, אך הגורל הלאומי היה שונה.

תולדות היישוב בשומרון בתקופה הרומית-ביזנטית נדונו בעבודת דוקטור של זאב ספראי. חלק מעבודה זו מופיע לראשונה בדפוס בקובץ זה. אין ספק, שתקופה זו היתה תקופת השיא של היישוב באיזור שומרון (ובכל ארץ-ישראל). אף שהאיזור אוכלס ברובו בשומרונים, היה בו גם יישוב יהודי באיזור עקרבים, בצפון שומרון, וכמובן בצפון הר יהודה (מדרום לנחל שילה). בעבודות רבות נדונו בעיות ספציפיות מתקופה זו (להלן).

אין בידינו עבודה מקיפה על אשר אירע בשומרון בימי הביניים. בקובץ זה מתפרסמת עבודה מקיפה של נתן שור על יהודי שכם, אשר היוו מרכיב זעיר באוכלוסיית ההר, אך ברור שמרכיב זה מעניין במיוחד את ציבור הקוראים של קובץ זה.

גם תולדות היישוב בתקופה העותמנית לא זכו לדיון מחודש. היישוב בשלהי התקופה העותמנית ובימי המנדט נידון ונסקר במאמרו של דוד גרוסמן, המופיע בקובץ זה. המאמר מוקדש לניתוח גיאוגרפי של תהליכי היישוב

הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה זו, והוא חלק ממכלול עבודות של חוקר זה, המוקדשות לתהליכים הגיאוגרפיים של היישוב הכפרי הערבי. בעת החדשה מתאפיין שומרון בהגירה חיצונית ופנימית אינטנסיבית. תהליכים אלה, בנוסף לריבוי הפנימי, גרמו לשינויים ולגידול דימוגרפי, ובמקביל לתהליך אינטנסיפיקציה בעיבוד החקלאי. לתהליכים אלה השפעות מכריעות על תפוצת הכפרים, ייסוד כפרי-בת ותופעות גיאוגרפיות חקלאיות רבות.

פן אחר של תהליכים אלה נדון במחקרים של ברור, שלהב, שנער וחוקרים נוספים, שעסקו בתהליכי הגידול של היישוב הבנוי והמבנה הכלכלי בשנים האחרונות. באיזור שומרון מתנהל תהליך של מעבר מחקלאות כפר מסורתית לעיור. היישובים העירוניים גדלים, והמבנה הכלכלי מתבסס פחות ופחות על החקלאות המסורתית. התהליך נמצא בעיצומו, ובידינו אפשרות נדירה לבדוק ולבחון אותו בכלי מחקר מודרני, סמוך לזמן התרחשותם של המאורעות.

התרבות החומרית של השומרונים

תולדותיה של העדה השומרנית ידועים ונחקרים זה מאות שנים, ודומה שקשה לחדש מתוך התעודות הכתובות בלבד. חפירות ארכיאולוגיות שנערכו בתחומי היישוב הכפרי של שכם העלו לפתע מימצאים חדשים ומעניינים, המשלימים יפה את ספרות חז"ל.

בקירבת קדום נחפר יישוב כפרי שומרוני שפרח במאות ב-ו לספה"נ. לדעתו של יצחק מגן, היה זה כפר שהתפרנס על גידול הזית ועצירת שמניו. שלושה בתי-בד גדולים ומרשימים נחשפו בין בתי מגורים נאים בנויים אבן מסותתת. הפתעת החופרים היו שפע מקוואות הטוהרה שנתגלו בקירבת המיתקנים החקלאיים ובתוככי היישוב. מתברר שהשומרונים הקפידו על דיני הטוהרה בקפדנות ובנו מקוואות שאינן נבדלות ממקוואות ירושלים או יריחו.

במחקר אחר הוכח, שבתי הכנסת השומרניים דמו לבתי הכנסת היהודיים באופיים ובצורתם. על שימוש בסמלי המנורה ביישובי השומרונים אפשר ללמוד מתגליות בכפרים עבוש וזיכד שבמערב שומרון. כאן נמצאו שלוש מנורות חקוקות באבן ששימשו במשקופי מבנים. למנורות שישה קנים ולא שבעה, כקביעת ההלכה. מתברר, שמבחינת התרבות החומרית לא נבדלו השומרונים מהתושבים היהודים בדרום או בגליל. מנורה קצת שונה נמצאה בבית הכנסת השומרוני בשעלבים. הארכיאולוגיה עזרה לאשש את המקורות ההיסטוריים, הדנים במרידות השומרונים בסוף מאה ה או ראשית ו לספירה. מסתבר, שהיישוב בקדום חרב בשריפה עזה וניטש סופית. תמונה דומה נמצאה גם בחורבת בורק. בחפירות של בניין מגורים נמצאו עדויות לחורבן ושריפה, שבאו על היישוב השומרוני בעקבות המרידות בביזנטים. חלקים ניכרים של שומרון הפכו לשממה באותה עת ולא נושבו מאז.

שכם וסבסטיה היו בירות האיזור בתקופה ההלניסטית-ביזנטית. שכם המקראית וסבסטיה נחפרו בשנים עברו, והתפתחויות חשובות חלו רק במחקר שכם (ניאפוליס

הרומית). שכם היתה בירת שומרון בתקופה הרומית. היישוב בה לא נפסק מעולם, ולכן קשה לחקור אותה מבחינה ארכיאולוגית. למרות זאת, נתגלו בה בשנים האחרונות תגליות מרשימות המלמדות על עיר פוליס מפוארת עם מוסדות ציבוריים, לפי מיטב המסורת הרומית במזרח. ייבין פירסם קטעים מרשימים של רצפת פסיפס ממרכז שכם, שזמנה מאות ב-ג לספה"נ. בפסיפס סצינות מהמיתולוגיה היוונית, בעלי חיים ועיטורים צמחיים. לדעת המפרסם, משתווה רצפת הפסיפס משכם למיטב המסורת של אנטיוכיה והמזרח הרומי. בקירבת עסכר חשף ייבין מאוזוליאום מסוף מאה ב או ראשית ג לספה"נ. במבנה נמצאו כ-10 סרקופגים ועליהם שמות מן האונומסטיקון היהודי-שומרוני.

שרידיו של היפודרום גדל-מידות נחשפו לרגלי העיבל, בכניסה לשכם החדשה. מגן חשף חלקים של הפתחים המערביים של ההיפודרום וכן חלקי מושבים באגף הדרומי. לאחרונה נחשף למרגלות הר גריזים תיאטרון, מהמפוארים שהתגלו בארץ-ישראל. קוטרו של התיאטרון כ-110 מ' והיו בו כ-7,000 מקומות ישיבה. התיאטרון פעל ברציפות במאות ב-ו לספירה והוא מופיע על רצפת הפסיפס של מידבא.

בקובץ זה מתפרסם מאמרו של זאב ספראי, הדן בתולדות היישוב בשכם ובשומרון – שתי הערים הגדולות של האיזור בתקופה הרומית. מאמר זה, המתבסס על המידע ההיסטורי והארכיאולוגי, מציג לראשונה סיכום של תולדות הערים ומתמודד עם הסברת העליות והירידות שחלו במעמדן.

התפרוסת הכפרית של מערב שומרון

היישוב הכפרי של מערב שומרון מימי בית ראשון ועד לתקופה הביזנטית, נחקר על-ידי שמעון דר. מתברר, שכבר בימי המקרא היו באיזור חוות, כפרים קטנים ומעט ערים מרכזיות בנוסח "עיר ובנותיה". בני ישראל שהתנחלו באיזור, למדו במהרה את סוד החקלאות ההררית, ובנו מדרגות ושדמות בכל יישוביהם.

טרשים מזדקרים, חוסר קרקע ומקורות מים נובעים, לא מנעו מהמשפחות הישראליות את הקמת יישוביהן. בעבודה קשה אך שקדנית, הם הצליחו להוציא לחם מהסלע ופיתחו כמה ענפים שאמורים היו להפוך למקור העושר של ארץ שומרון. הגפן והזית ניטעו בכל סדק, ובעזרת מיתקנים חקלאיים-תעשייתיים שהמציאו, הם הצליחו להפיק שמן זית ויין בכמויות ענק. הולך ומתברר, שבני-ישראל היו אלה שהמציאו ושיכללו את בתי הבד והגתות והפכום ממיתקנים ביתיים קטנים למפעלי תעשייה של ממש.

התפרוסת הבסיסית של חוות חקלאיות שאיכסנו בתי אב, כפרים שאוכלסו על-ידי משפחות רחבות ומעט ערים מרכזיות ששימשו מקום מושבם של פקידי מינהל, כהונה ועשירי הארץ – לא השתנתה ביסודה במרוצת הדורות. חוט השדרה של ארץ שומרון נשארו היישובים הכפריים הקטנים, שהתבססו על חקלאות הררית עתירת עבודה וידע שעבר מאב לבנו.

בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד, היתה ארץ שומרון מיושבת בצפיפות ותושביה עסקו בשיווק שמן זית ויין למרחקים.

בסקרים ומחקרים נמצאו מאות אתרים, המלמדים על צפיפות אוכלוסין רבה. ניתן לקבוע, שאין איזור שהמתיישבים פסחו עליו בשל תלילותו, טרשיותו או חוסר מקורות מים קבועים בו. מאות הגתות החצובות בסלע, בתי־הבד ומגדלי־השדה הם עדות מרשימה ליכולתם של תושבי האיזור הקדמונים להתפרנס בכבוד מהרריה של ארץ־ישראל.

כמה מעבודות השדה שנעשו בשומרון מתפרסמות בקובץ זה, כגון עבודתו של יגאל טפר על שעון־השמש בחוות דיר־סמען, ודיונו של אברהם שבות על מפעל המים בג'ית. יוסף פורת עוסק בסוגיה גיאוגרפית־היסטורית נכבדה ומנסה לזהות את ארץ חפר המקראית.

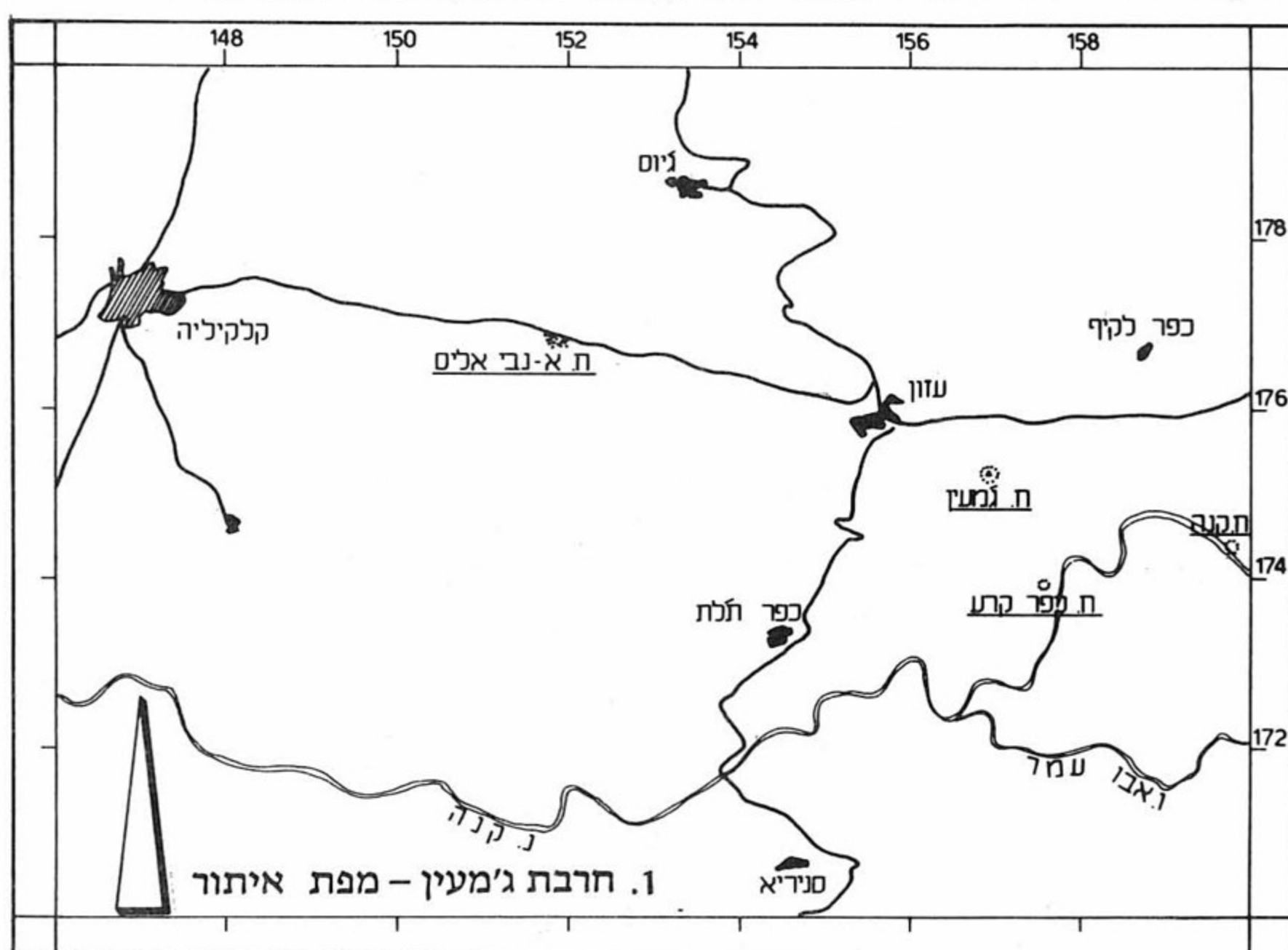
אחת התגלויות המעניינות בשומרון היא רשת הכבישים והדרכים הכפריות. בשנים האחרונות נוספו מספר כבישים חדשים, אחד מהם מתפרסם לראשונה על־ידי אדם זרטל בקובץ זה. גילוי הדרכים הכפריות וניתוחם הכלכלי פתחו פתח להבנת אופיו הכלכלי של הכפר בארץ כולה, ותחומים אלו מצויים עדיין במחקר אינטנסיבי. ורדה זוסמן, מנתחת ומסבירה אוסף נאה של נרות שמן ממרגלות המערב של הרי שומרון. נרות השמן משמשים כיום אינדיקטור כרונולוגי בדוק ומכאן חשיבותם. קובץ המחקרים המוגש בזה לקורא, כולל מיגוון נושאים מתחומי המחקר ההיסטורי־ארכיאולוגי שעניינו ארץ שומרון. אנו מקווים, שהוא יוסיף נדבך לידע המצטבר על האיזור שתפקידו היה כה רב בהתגבשות עם ישראל בעת העתיקה.

ש' דר ז' ספראי

חרבת ג'מעין – כפר מימי הבית הראשון במערב שומרון

תצלומים 71-1

חרבת ג'מעין הוא יישוב כפרי מתקופת הברזל ב'. הוא השתמר בשלמותו על גבעה טרשית, 1.5 ק"מ מדרום-מזרח לכפר עזון (10 ק"מ מזרחית לקלקיליה), נ"צ 15691752. האתר שוכן על גבעה שגובהה 315 מ'. שטח החורבות משתרע על פני 20 דונם בערך, בעיקר על הכיפה ועל המדרון הדרומי. בתקופת השלטון הירדני ניטע במקום יער אורנים, והוא כיסה חלק ניכר משטח האתר. בשל עבודות הפיתוח וההקמה של היישוב החדש מעלה-שומרון, נערכה במקום חפירת הצלה*.

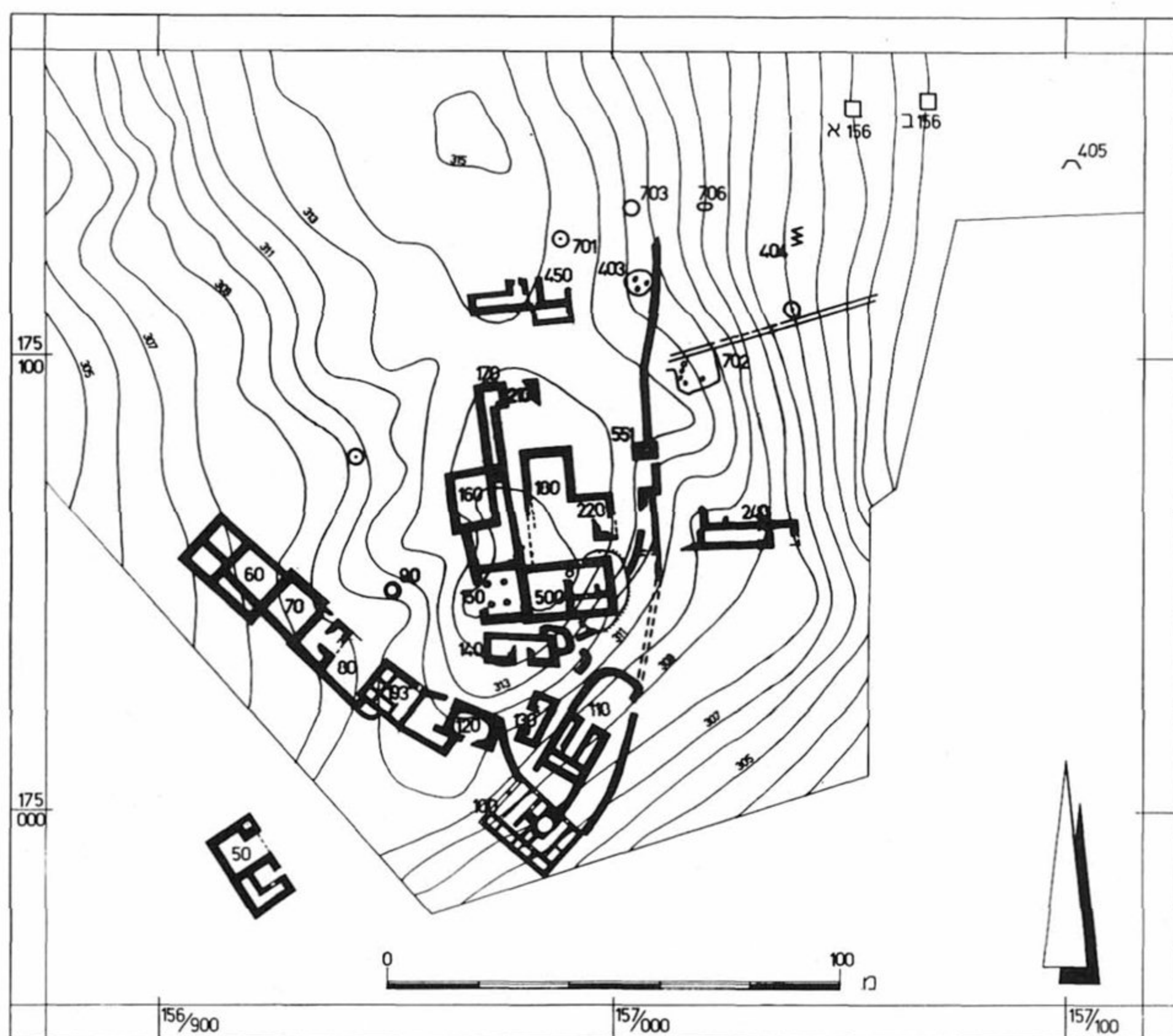

* החפירה נמשכה מיוני עד אוקטובר 1979, ונערכה מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון, במימון משרד השיכון. הפועלים באו מכפרי הסביבה, ובעיקר מהכפר בלטה בשכם. ניהל את החפירה שמעון דר, מהמחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן. מר עבדול לטיף קדומי, מעובדי הקמ"ט, שימש מנהל עבודה ואחראי לפועלים. אריה בורנשטיין, מהמחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן, פיקח על חפירת בניין 500 (חלק מהזמן). במדידת האתר ובנייניו השתתפו: ד"ר יוחנן מינצקר מאגף העתיקות, יגאל טפר מקיבוץ יגור, עזריאל זיגלמן מאגף העתיקות, שמואל מושקוביץ ז"ל ופרופ' שמעון אפלכאום מאוניברסיטת ת"א. התוכניות צוירו בידי דן בכר מירושלים. כלי החרס צוירו בידי עדה פרי מהמכון הארכיאולוגי של אוניברסיטת ת"א.

הפרופסורים משה כוכבי וישראל אפעל מאוניברסיטת ת"א קראו את כתב היד והעירו הערות חשובות. תודתי להם על כך.

תיאור האתר

האתר של חרבת ג'מעין נתגלה בשנת 1976 במהלך הסקר של מערב שומרון (בחוליה השתתפו שמעון דר, אריה עמית ויגאל טפר). האתר איננו מסומן במפות ושמו נמסר לנו מפי תושבי הסביבה. סביבת האתר טרשית ביותר, ורק חלקות קטנות עובדו בידי תושבי עזון. המקום שימש למרעה ומרבץ לעדרים של כפרי הסביבה. מכיפת היישוב נראה היטב אפיקו של נחל קנה, היוצר ערוץ עמוק בדרום. היישוב עצמו כולל כ-20 מבני אבן, רובם במצב השתמרות מעולה. הוא היה מוקף קיר מגן, אשר השתמר במזרח ובדרום. בשל פעולות הייעור במערב האתר, נפגע התוואי של קיר המגן, אך חלקים ממנו הובחנו במהלך החפירות. בדרום-מערב האתר, שימשו קירות הבניינים כקו מגן (מבנים 193 עד 60). בצפון האתר נמצאו כבשן סיד, פתח מערה חסומה, בית-כד ויקב. כתריסר בורות מים חצובים ומטויחים

2. חרבת ג'מעין, תכנית האתר

נמצאו ביישוב ובשיפוליו. מעיינות ח' כפר קרע אשר בנחל קנה, המרוחקים 1.5 ק"מ מהאתר, שימשו ודאי את תושבי המקום. בסביבת היישוב מצויים שרידיהן של מדרגות חקלאיות עתיקות (להלן), נראה שבעת העתיקה נוצל כל השטח לעיבוד חקלאי. דרכים קדומות מקשרות את האתר עם עזון, כפר תולת, כפר לקיף ונחל קנה.

סביב האתר ובתוכו (להלן) נסקרו ונחפרו 12 מגדלי שדה. מבני אבן אלה, (סוד תפקידם פוענח רק לאחרונה), נתגלו ומופו על ידינו כבר בשנת 1976. המגדלים שנחפרו כללו טיפוסים עגולים, מרובעים ומגדל מלבני, יוצא־דופן בממדיו. הפתעה רבה גרמו שלושה מגדלים אשר נמצאו בתוככי מבנים ביישוב, ואשר בלטו היטב בטרם נחפרו.

המבנים שנחפרו

בניין 500

מבנה זה נמצא בפסגת הגבעה וממנו שליטה ותצפית עין על כל סביבות היישוב. מצד מערב, גובל הבניין במבנה 150 (לא נחפר). מידות הבניין 20×12.10 מ'. הבניה באבן גיר קשה ומסותתת, ללא חומרי מילוט. הקירות בנויים שתי פנים ומילוי בתווך. הפן החיצוני בנוי אבנים מסותתות היטב, חלקן גדולות (1.00 מ' בקירוב). גובה ההשתמרות בדרום – מעל 1.20 מ'. רוחב הקירות בין 1.40–1.50 מ'. הבניין מחולק לשניים, ונראה שחלק משטחו שימש גם למיתקנים חקלאיים שונים (להלן). בוני המבנה התאימו את קירותיו לסלע הטבעי, ומיעטו לסתת לשם יישור השטח. במקום זאת מולאו שקעים וחללים טבעיים בעפר ואבן. לא הובחנו ריצופים, ונראה שעפר מהודק וסלע טבעי שימשו כרצפות.

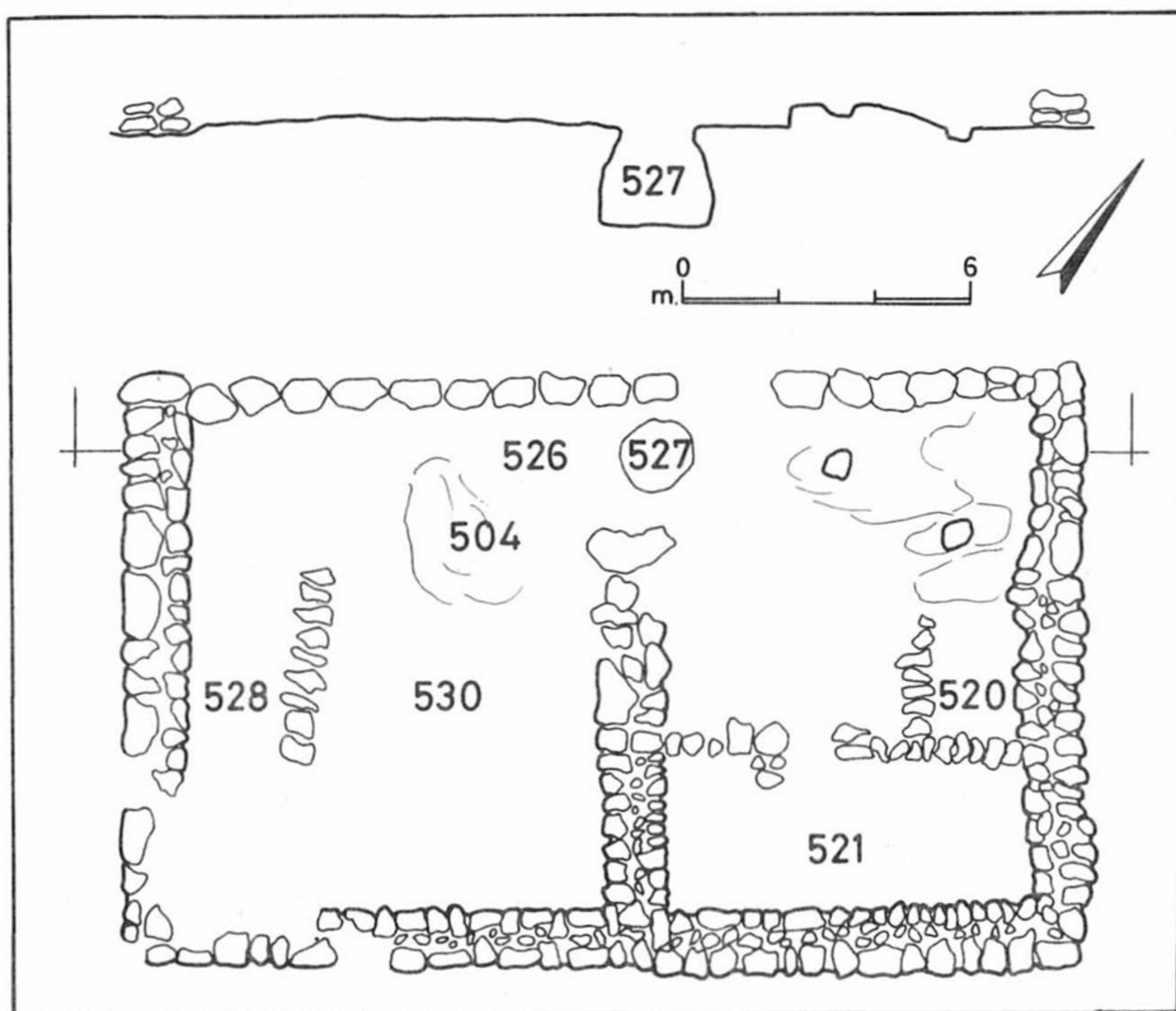
לוקוס 521: אולם ארוך (7.50×3.00 מ'). נראה כחדר מרכזי במכלול הבניין. נכנסו אליו מכיוון צפון – שרידי הפתח נמצאו באתרם. חלק זה של הבניין נמצא בשיפוע יורד, ולכן מולאה רצפת האולם עפר ואבן לשם יישור המפלסים. התוכנית הבסיסית של הבניין לא נשתנתה כל עוד היה בשימוש, אך נראה שבתקופה ההלניסטית שימשו חלק מבנייני היישוב למטרות שונות, והדבר מתבטא בחלקי קירות ומחיצות בלתי סימטריות שנוספו בלוקוס 521 (לא צוירו בתוכנית).

לוקוס 520: זהו חדר קטן, אולי מחסן. סלע טבעי גדול משמש כקיר בצפון החדר, ועליו מצוי ספלול. ספלול שני נמצא בקירבת מקום, והימצאותם בתוככי הבניין מלמדת על עיבוד תוצרת חקלאית או הכנת מזון.

לוקוס 527: ממגורה תת־קרקעית חצובה בסלע. מידותיה: עומק 1.80 מ', קוטר רצפה 2.20 מ', קוטר עליון 1.30 מ'. בור זה היה מלא אפר, שרידי תעשיית הפחם,

אשר ניצלה את הממגורה והפכה אותה למפתמה. בתוך קבוצה גדולה של פחמי עץ, בעומק 1.30 מ' מתחת לפני השטח, נמצא מטבע ממלוכיא, עדות לתקופת השימוש בממגורה כבור פחם. מעניין לציין, שכיום אין במקום כל יערות מהם ניתן לייצר פחם עץ, ונראה ששלב השמדת היערות החל קודם לתקופה העותמנית, כבר בתקופה הממלוכית. בשטח האתר נמצא בור נוסף לתעשיית פחם (ל' 706), ומסתבר שהתופעה איננה מקרית ובודדת.

לוקוס 504: מיתקן חצוב בסלע, דמוי אמבטיה גדולה שעובדה לא נשלם. אורכו 1.95 מ', רוחבו 1.00 מ'. הוא מוקף קיר סלע בגובה של 0.40 מ' לערך. מחוץ למיתקן, לכיוון דרום, נמצא ספלול (לא צויר). תפקידו של המיתקן איננו ברור לנו, אך ניתן להציע אפשרויות אחדות לאופן השימוש בו. נראה שיש קשר בין הממגורה ובין המיתקן החצוב בסלע. יתכן, שהמקום שימש באחד השלבים של הטיפול בדגן, כגון מדידת הדגנים, טיפול בהם, ניקויים בטרם יוכנסו לממגורה. יתכן גם שהמקום שימש להכנת הבצק לפני אפיית הלחם.

3. חרבת ג'מעין, בניין 500 – תכנית

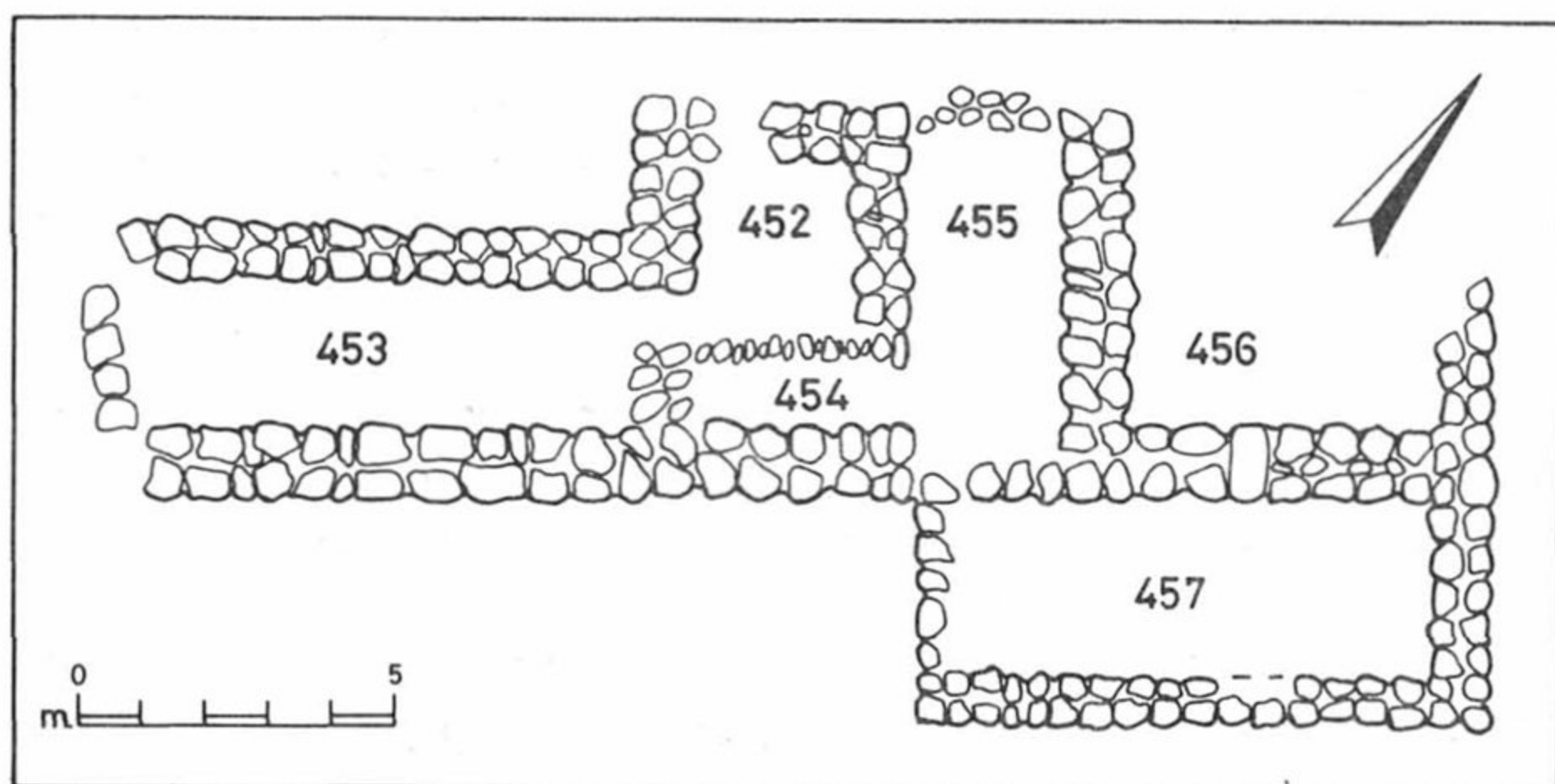
לוקוסים 526, 528, 530: במקומות אלה ביצענו חתכי נסיון, במטרה ללמוד על מהות הלוקוסים. לוקוס 526 הוא משטח סלע טבעי, עליו נחצב מיתקן 504. שני הלוקוסים הנוספים לא נחפרו עד הסוף, ונראה שלפנינו אולמות נוספים נוסח 521.

הערות לאופיו של בניין 500

בניגוד למבנים אחרים ביישוב של חרבת ג'מעין, אין הבניין הזה בעל ארבעה מרחבים. הוא יוצא דופן גם במיתקניו. נראה לנו שאין זה מבנה מגורים רגיל. יתכן שלפנינו ביתו של "ראש הכפר" הקדום, אשר פיקח על ממגורת הדגנים של היישוב. שלושת הספלולים בתוך הבניין, ומיתקן 504, מלמדים גם הם על פעילות כלכלית יוצאת דופן לעומת מבנים אחרים. מיקומו בראש הגבעה, והתצפית המלאה ממנו על סביבותיו – יכולים לחזק את הרושם שאין זה מבנה מגורים רגיל. הבניינים הסמוכים אל בניין 500, כגון 150, 180, 220 (לא נחפרו) יוצרים מעין גוש מרוכז של מבנים. יתכן שנבנו בתכנון משותף.

בניין 450

בניין זה שכן בקצה הצפוני של היישוב, ובינו ובין שכניו הפריד שטח בלתי בנוי. הבניין נהרס בעת הקמת היישוב מעלה שומרון. אורך כל המכלול 21 מ'. רוחבו משתנה בנקודות אחדות. הבניה באבנים מסותתות חלקית, והקירות בנויים שתי פנים, ללא מילוי בתווך. חלק מהקירות נשתמרו בגובה 1.20 מ'. רוחב הקירות נע

4. חרבת ג'מעין, בניין 450 – תכנית

בין 1.00 מ'–1.20 מ'. באולם 453 הובחנה רצפת קירטון כתוש ומהודק, כדוגמת הרצפות בבניינים 193, 100 (להלן).

לוקוס 453: אולם שאורכו 11.50 מ'. רוחב פנים – 2.20 מ'. לבד משברי כלי חרס רבים לא נמצא כאן דבר. הכניסה אל האולם המקורי נעשתה דרך לוקוס 452 ומעניינת הזווית החדה, שהיה על הנכנסים לבצע בעת הפניה ימינה.

לוקוס 454: זוהי גומחה קטנה, 1.00 מ' רוחבה, 3.00 מ' אורכה, אשר נוספה למבנה המקורי. אין אנו יודעים את תפקידה המדויק, אך יתכן שלפנינו מחסן קטן (ארון), בתוך מחסן גדול יותר. לוקוס דומה נמצא גם בבניין 100, ועליו מצאנו כמות גדולה של שברי כלי חרס (ל' 115).

לוקוס 455: נראה לנו, שבתוכנית המקורית של הבניין נמצאה כאן הכניסה הראשית. אולם, בשל שינויים ותוספות שחלו במבנה המקורי, נחסם הפתח בקיר אבן, שאת בסיסו חשפנו במקום.

לוקוס 457: אולם גדול, אורכו 7.50 מ' ורוחבו 2.50 מ'. בקיר הגובל בלוקוס 456 נמצאה מזוזה משולבת בבניה. יתכן שהיה מעבר בין שני האולמות, אך בשלב מסוים הוא נחסם.

לוקוס 456: אולם זה נפגע על ידי ציוד מכאני כבד, וחפירתו לא נסתיימה. נראה שאפשר לסגור את קירותיו בזווית ישרה ולקבל את התוכנית המקורית של המבנה כולו.

אופיו של בניין 450

אין זה מבנה מגורים רגיל, לא מצד תכנונו ולא מצד מיקומו. נראה לנו שלפנינו בית מחסנים, אשר איחסן את התוצרת של הגת ובית־הבד הסמוכים (להלן). למעשה, מורכב הבניין אולמות אולמות, אשר יכלו לשמש מקום עמידה של קנקני האגירה. הבניין מרוחק משני גושי הבניינים העיקריים של האתר, והוא קרוב מאד אל הגת ואל בית־הבד. נראה שהבניין המקורי נבנה יחד עם כל היישוב בתקופת הברזל ב', ואת השינויים שחלו בו אנו מייחסים לתקופה ההלניסטית, ששרידיה נמצאו במקום.

קיר המגן של היישוב

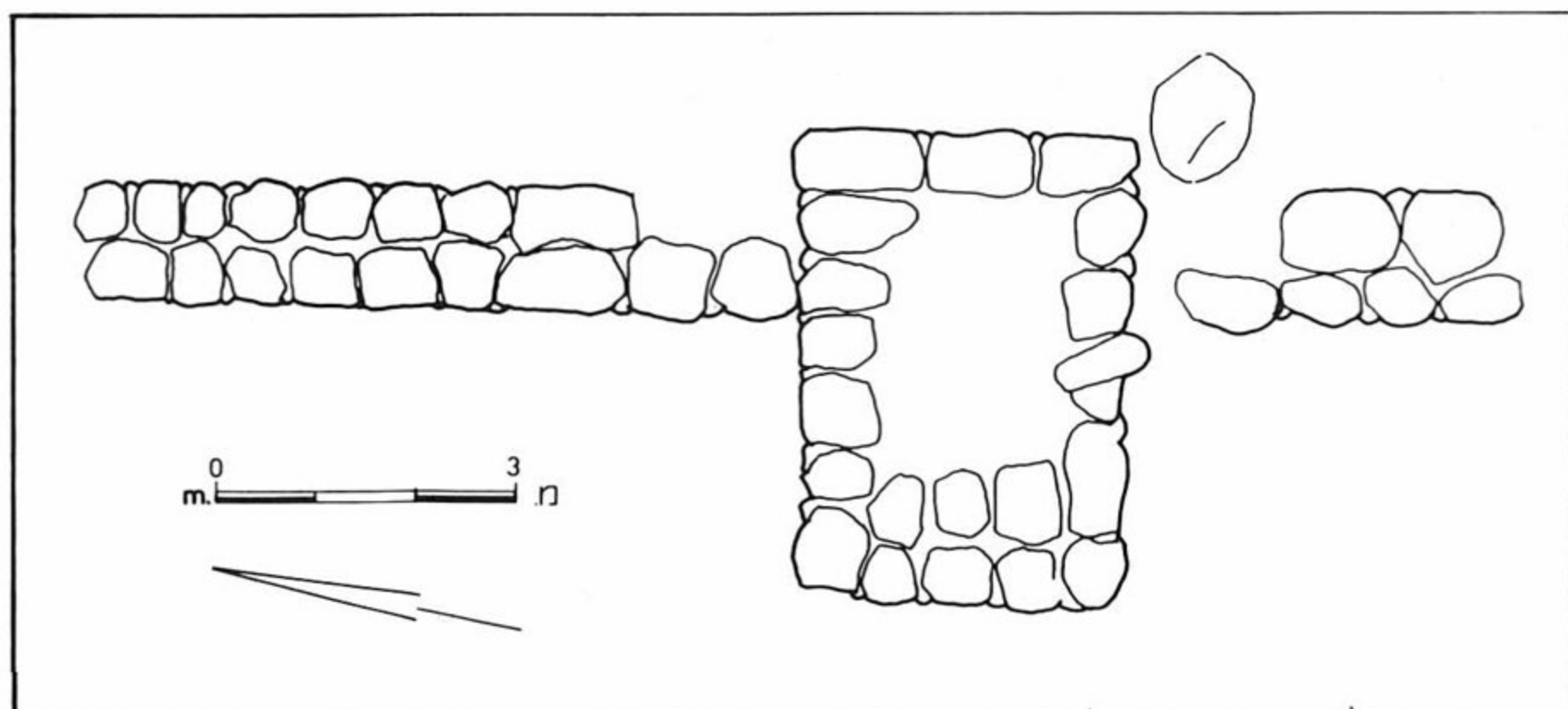
לוקוס 551: נאמר לעיל, שהיישוב ששכן בחרבת ג'מעין הוקף בקיר מגן סביב. לוקוס 551 הינו קטע ברור של קיר המגן; אורכו 15 מ', והוא נמצא במזרח האתר. בתוך הקיר שולב מבנה קטן, אשר יכול היה לשמש פֶּתֶן. רוחבו של קיר המגן 1.40 מ' והוא נשתמר עד לגובה 1.80 מ'. הקיר הושתת על סלע האם והוא בנוי שתי פנים של אבנים גדולות במיוחד (חלקן מעל 1.00 מ'). בתוך הקיר בנוי מבנה קטן 4.00×3.50 מ', בעל קירות בעובי 1.10 מ'. נראה לנו שמבנה זה נבנה יחד עם קיר המגן והוא יכול היה לשמש פֶּתֶן וחדר שמירה. מאחר שנשתמרו ממבנה זה רק שני נדבכים, קשה לשחזר את צורתו ואת מבנה העל שלו. על סמך סקר חלקים נוספים

של קיר המגן, נראה שמבנים אחרים הגיעו אליו, והוא נשתלב בתוכם כקיר חיצוני. אנו נמנעים מלכנות את קיר המגן בשם "חומה", בעיקר בשל הממדים הצנועים יחסית. אולם אין ספק, שהסיבות לבניית הקיר היו בטחוניות-הגנתיות, ומציאותו סביב כפר מתקופת הברזל ב' מלמדת על מצב הבטחון באיזור. קשה להניח שקיר המגן היה אמור לעכב צבא מתקיף, אך הוא יכול להיות יעיל נגד לסטים ואורחים בלתי קרואים.

מכלול 100

מבנה מורכב זה נמצא בדרום-מזרח האתר, ונראה כבניין קיצוני בשורתו. הוא בנוי על מדרון הגבעה, ומקימיו התאימו את מפלסיו הפנימיים לשיפוע המדרון. הם ניצלו מדרגה טבעית של סלע ושילבו אותה בקירות הבניין (בין לוקוסים 106–107). מצב השתמרותו של הבניין לפני החפירה היה טוב למדי, והמסגרת החיצונית נראתה ברורה. תוכנית הבניין הוכנה בידי ד"ר יוחנן מינצקר מאגף העתיקות. הוא גם העיר הערות חשובות אשר לאופיו ולשיטות הבניה המיוחדות אותו. מכלול 100 מורכב משני בניינים ארבעה-מרחביים ברורים, וקיר פנימי משותף הפריד בין שני המבנים (בין לוקוסים 106–107 נראה קטע הקיר באתרו). בשלב מאוחר יותר, כאשר יצא הבניין מכלל שימוש, נבנה בתוכו מגדל עגול (ל' 100), אשר הרס חלק מהקיר המשותף ולוקוסים צמודים (להלן).

המכלול בנוי אבן גיר קשה, מסותתת בחלקה. הקירות בנויים ברוחב של פן אחד, ועוביים נע בין 0.65 מ' (הפנימיים) ו-0.80 מ' (החיצוניים). מידות חוץ: שתי היחידות יחד – 12×19 מ'. מבנה מזרחי (תחתון): 10.50×12 מ'. מבנה מערבי (עליון): 9.50×12 מ'. גובה השתמרות הקירות: 1.00 מ'–1.50 מ'.

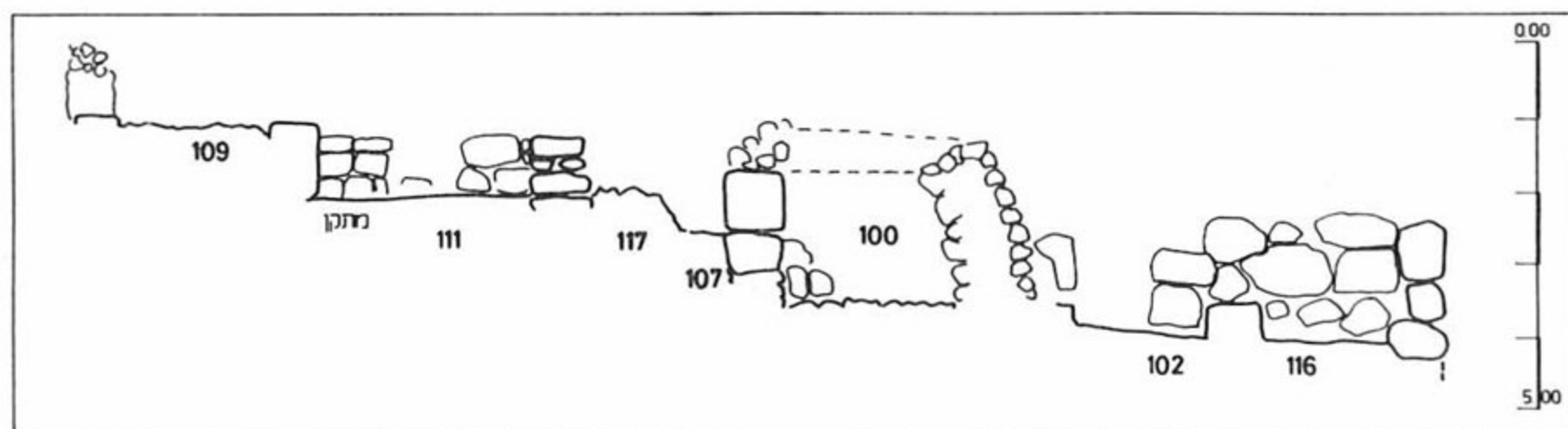
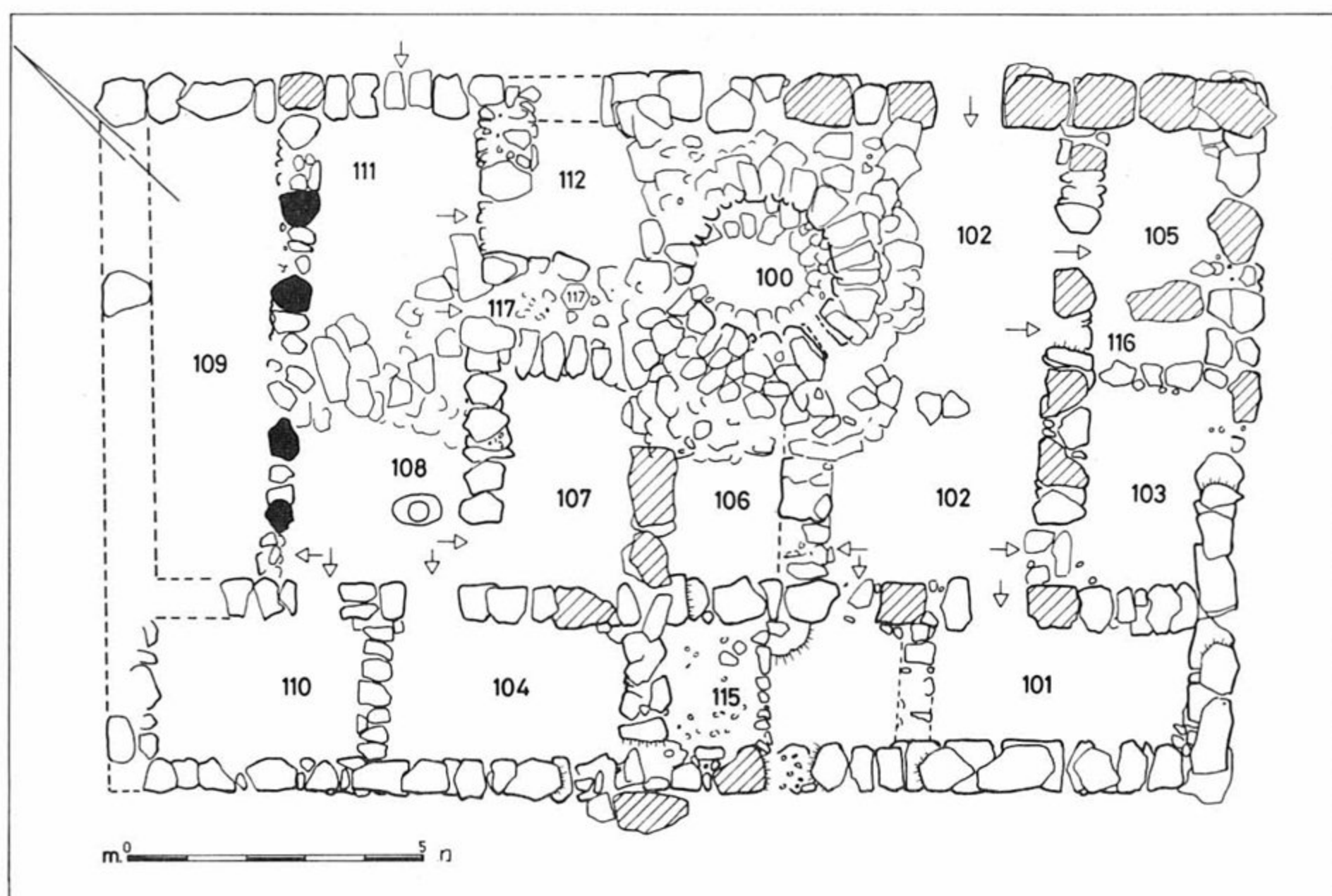

5. חרבת ג'מעין, מגדל וקיר מגן לוקוס 551

פינות הבניין מחוזקות מבפנים באבן אלכסונית. מצפון למכלול הובחנו שתי חצרות מוקפות גדר אבן, חצר לכל יחידה (אינן בתוכנית). להלן, נתאר כל לוקוס במכלול לפי סדר חפירתו:

בניין תחתון – מזרחי

לוקוס 106: במקור, לפני בניית המגדל העגול (ל' 100), היה זה חדר או אולם, נוסח 103. הקיר המערבי של ל' 106 שימש קיר משותף ליחידה הסמוכה, המערבית. קיר זה הושטת בחלקו על מדרגת סלע טבעית שגובהה 1.00 מ' בקירוב. מכאן ההבדל בגובה המפלסים שבין שתי היחידות. רצפתו של חדר זה הוא סלע טבעי, שיושר מעט.

6. חרבת ג'מעין, בניין 100 – תכנית וחתך

לוקוס 102: לוקוס זה, שמידותיו 8.00×3.50 מ', נראה לנו כחצר פנימית של הבניין התחתון. בקיר הצפוני של הלוקוס נמצא הפתח הראשי באתרו. מזוזות הפתח בנויות מאבנים גדולות, ללא שקעים של בריח או ציר עליהם. רוחב הכניסה 1.10 מ'. מן הראוי לציין, שהכניסה אל הבניינים היתה דרך חצר מוקפת גדר אבן שהובחנה בצפון המבנים. רצפת החצר היא של סלע טבעי, אך פה ושם נמצאו שרידים של

קירטון כתוש ומהודק – חומר הרצפות האופייני של מבני חרבת ג'מעין. מן החצר היה מעבר אל שורת חדרים מסביב.

לוקוס 101: חדר שמידותיו 2.10 מ' רוחב, 7.20 מ' אורך. הקיר הדרומי השתמר כאן לגובה של שלושה נדבכים, 1.50 מ'. אל החדר נכנסו דרך פתח שנמצא באתרו. רוחב הפתח 0.90 מ'. בלוקוס זה נעשו פעולות יישור ברצפה; על גבי הסלע הונח ריצוף של אבני גוויל שטוחות, ומעליו שכבה של קירטון כתוש.

לוקוס 103: חדר שמידותיו 3.50×2.00 מ' לערך. פתח ברוחב 1.10 מ' נמצא באתרו. הריצוף כאן כמו בלוקוס 101: על גבי הסלע הטבעי אבני גוויל שטוחות, שמעליהן קירטון כתוש.

לוקוס 115: משטח בנוי אבן, 2.10×1.60 מ', גובהו 0.30 מ'. יתכן שלפנינו שרידיו של ספסל לכלי חרס, וזאת בשל הכמות הרבה של שברי כלים שנמצאו עליו.

לוקוס 105: חדר בפינה הצפון-מזרחית של הבניין. נכנסו אליו דרך פתח מכיוון החצר 102. רצפת החדר הוא סלע טבעי, בתוספת מילוי ויישור, בעזרת קירטון כתוש.

לוקוס 116: בסיס בנוי אבן 1.80×1.80 מ' (מידות פנים). נראה, שלפנינו בסיס לגרם מדרגות בו עלו לקומה השניה של הבניין. בסיס דומה מצוי בבניין העליון, המערבי, לוקוס 117. אמנם, אין לנו הוכחות לקיומה של קומה שניה במבנה, אך מבחינה ארכיטקטונית הדבר אפשרי על חלק מהחדרים הקיצוניים של הבית. אם פירוש זה נכון, הרי שהיו עולים דרך פתח מכיוון החצר, ל' 102.

בניין עליון – מערבי

לוקוס 104: חדר שמידותיו 4.00×2.50 מ'. פתח שלם עם המזוזות והמשקוף נמצא באתרו (להלן). רצפת החדר בנויה משכבה עבה של קירטון כתוש (5–10 ס"מ). בתוך הקירטון נמצאו שברי כלי חרס מתקופת הברזל ב', אל נכון משלבים אחדים של תיקון הרצפה ועיבויה. בחדר זה השתמרו הקירות בגובה 1.60 מ'.

לוקוס 107: חדר שמידותיו 3.50×2.20 מ' לערך. אל החדר נכנסו מהחצר 108. מול הכניסה נתגלה אגן כתישה גדול. אולי אפשר לראות בחדר 107 מחסן דגנים או מזון של דיירי הבית. רצפת החדר – בחלקה סלע טבעי ובחלקה קירטון כתוש. חלק מקירות החדר בנויים על גבי הסלע הטבעי ששולב בבניין.

לוקוס 117: בסיס אבן, 2.00×2.00 מ'. יתכן של גרם מדרגות, שהוביל אל קומה שניה. לוקוס זה מקביל אל ל' 116 בבניין התחתון. פתח בנוי אבן נמצא מול החצר 111. התוכנית זהה לבניין התחתון. הבאים אל הבית יכלו לעלות ישירות לחדרים אשר בקומה השניה, מבלי לעבור בחדרים נוספים.

לוקוס 112: חדר אשר נפגע בחלקו בעת בניית המגדל העגול. חלק מאבני הקירות נלקחו, ככל הנראה, לבניין המגדל. על קרקעית הסלע נמצאה הפוכה אבן שחיקה, עשויה אבן חול קשה.

לוקוס 111: החצר המקורית של המבנה. כאן מצויה הכניסה הראשית אל הבניין. בשלב שימוש שני היא נחסמה. רוחב הפתח 0.90 מ'. אבן הסף והמזוזות – באתרן. נראה, שבשלב הראשון היה קשר בין לוקוס זה ובין ל' 108. הם יצרו יחד מרחב פתוח של חצר. בשלב השני, גם הוא בתקופת הברזל ב', נעשו שינויים בבניין, והחצר חולקה לשניים על ידי קיר הבנוי ברישול. את בסיסו מצאנו בחפירה. יתכן שגם הפתח המקורי נחסם באותה עת. לשלב השני יש לייחס שני מיתקנים אשר נמצאו בלוקוס 111. ממערב לפתח נמצא מיתקן אבן קטן דמוי ח', מידותיו: 0.30×0.30 מ' לערך. מיתקן זה יכול היה להיות בסיס לקנקן גדול, או מקום לכירה. מולו, ממזרח לפתח, נבנה דרגש אבן שמידותיו 1.55×0.90 מ' וגובהו 0.30 מ'. מיתקן זה נראה לנו כשולחן עבודה. בין ל' 111 לל' 112 נמצאו סף ומזוזה עשויים אבן.

לוקוס 108: נאמר לעיל, שבמקור היה לוקוס זה חלק אינטגרלי של חצר הבית העליון, ורק קיר מאוחר יותר הפרידו מעם לוקוס 111 – המשכה של החצר. ממקום זה בחצר היו ארבע כניסות אל חדרי הבית השונים. שני פתחים שרדו בנויים לכל הגובה, כולל המשקוף (ל' 104, 110). מידות הפתח שהפריד בין 104 לבין 108: גובה 1.90 מ', רוחב 0.90 מ'. הסף נבנה מלוח אבן יחיד ושלם. לא הבחנו במזוזות בכל

סידור סגירה או בשקעים לצירים. הפתח שבין 108 לבין 110 לא נחפר, אך הוא נראה שלם באתרו ודומה לפתח של 104. ברצפה העשויה קירטון כתוש וכבוש כהלכה נמצא אגן עשוי אבן גיר קשה. מידותיו: 0.80×0.70 מ', עומק גומת הכתישה 0.25 מ'. אגן האבן נראה כמיתקן להכנת מזון לבני הבית. רצפתו של לוקוס 108 גבוהה מזו של ל' 107 ול' 104 ב-10 ס"מ לערך, אל נכון תוצאה של שימוש אינטנסיבי במקום ושל תיקונים תכופים לשם יישור הרצפה.

מימצאים קטנים

בלוקוסים 108–111 נמצאו מקבות אבן קטנות, ושני עליים עשויים בזלת (לוח 10: 8–10). חוד כלי עשוי ברזל, אולי מעדר, נמצא על קרקעית הלוקוס (לוח 10: 11). מעניינים ביותר הם סיגי מתכת, שנמצאו על הקרקעית. נראה שלפנינו עדות לתעשיית מתכת (כלי מלאכה?) באתר בתקופת הברזל ב'.

בלוקוסים 108, 112, 109, נמצאו תשעה חלוקי נחל בגדלים שונים. אולי אפשר לראות בהם משקלות(?). בעת ניקוי הסחף מתוך ל' 108, נמצא מטבע מהתקופה הממלוכית, מהמחצית השניה של המאה הארבע-עשרה (ראה הערה 1).

לוקוס 109: לוקוס זה נבנה במקורו עם שורת עמודים, העשויים חוליות אבן. שישה עמודים כאלה נשאו, ככל הנראה, את הגג במערב הבניין (בציור הודגשו ראשי ארבעה עמודים בולטים). עמוד אחד בנוי אבן שלמה, ואילו כל היתר בנויים מארבע חוליות. גובה השתמרות העמודים 1.30–1.60 מ'. קוטר החוליות – 0.40–0.50 מ'. שורת עמודים זו, אשר נחסמה בשלב מאוחר יותר באבני גוויל ועפר, נותנת מקום להשערה, שהיו אלה מחסנים פתוחים, אולי לבעלי חיים. רצפתו של לוקוס 109 איננה ישרה, והיא הגבוהה בכל הבית. השיפוע מגיע עד 0.40 מ', ולכן קשה לראות בלוקוס זה חדרי מגורים רגילים. הקירות נשתמרו בגובה 1.30 מ'. מרכז הלוקוס חולק על-ידי קיר צר, בנוי אבן אחת (איננו בתוכנית).

לוקוס 110: חדר זה לא נחפר על ידינו. השארנו אותו כחדר ביקורת בחפירה לעתיד לבוא.

המגדל העגול 100

לתוך המכלול של שני המבנים מתקופת הברזל ב', שולב מבנה עגול ומוזר בצורתו. על סמך מחקר מגדלי השדה במערב שומרון, כינינו גם מבנה זה מגדל, אך יש לציין, שבין מגדלי השדה העגולים הוא יוצא דופן בצורתו. בתום החפירה והניקוי בפנים ובחוץ, התקבלה התמונה הבאה; מידות חוץ – קוטר בבסיס 4.40 מ'; גובה כולל (משוחזר) 2.50 מ'; עובי הקירות 1.20 מ'. מידות פנים: קוטר המגדל על רצפת הסלע – 2.10–2.20 מ'; קוטר עליון – 1.90 מ'; גובה פנימי מקסימלי – 1.80 מ'. מכאן

שעובי כיפת הגג, שהתמוטטה פנימה, היה סביב 0.70 מ'. מצד מערב, השתמשו בוני המגדל בקיר המשותף הקיים ובנו עליו חלק מהקיר המערבי של המגדל (ראה חתך). בפינה הדרומית-מזרחית של המגדל נמצא צוהר בגובה 0.20 מ' מעל לרצפת הסלע, ומידותיו 0.36×0.45 מ'. הצוהר פונה בשיפוע מבחוץ אל פנים המגדל. המגדל בנוי כולו אבן גוויל ואבנים מסותתות בחלקן, בבניה יבשה. יש להניח, שחלק מאבני הבניינים המקוריים שימשו את בוני המגדל. שיטת הבניה מזכירה את האיגלו האסקימוסי – מבנה עגול, רחב בבסיסו והולך וצר כלפי מעלה. הקירות היו בנויים שני נדבכים ומילוי בתווך.

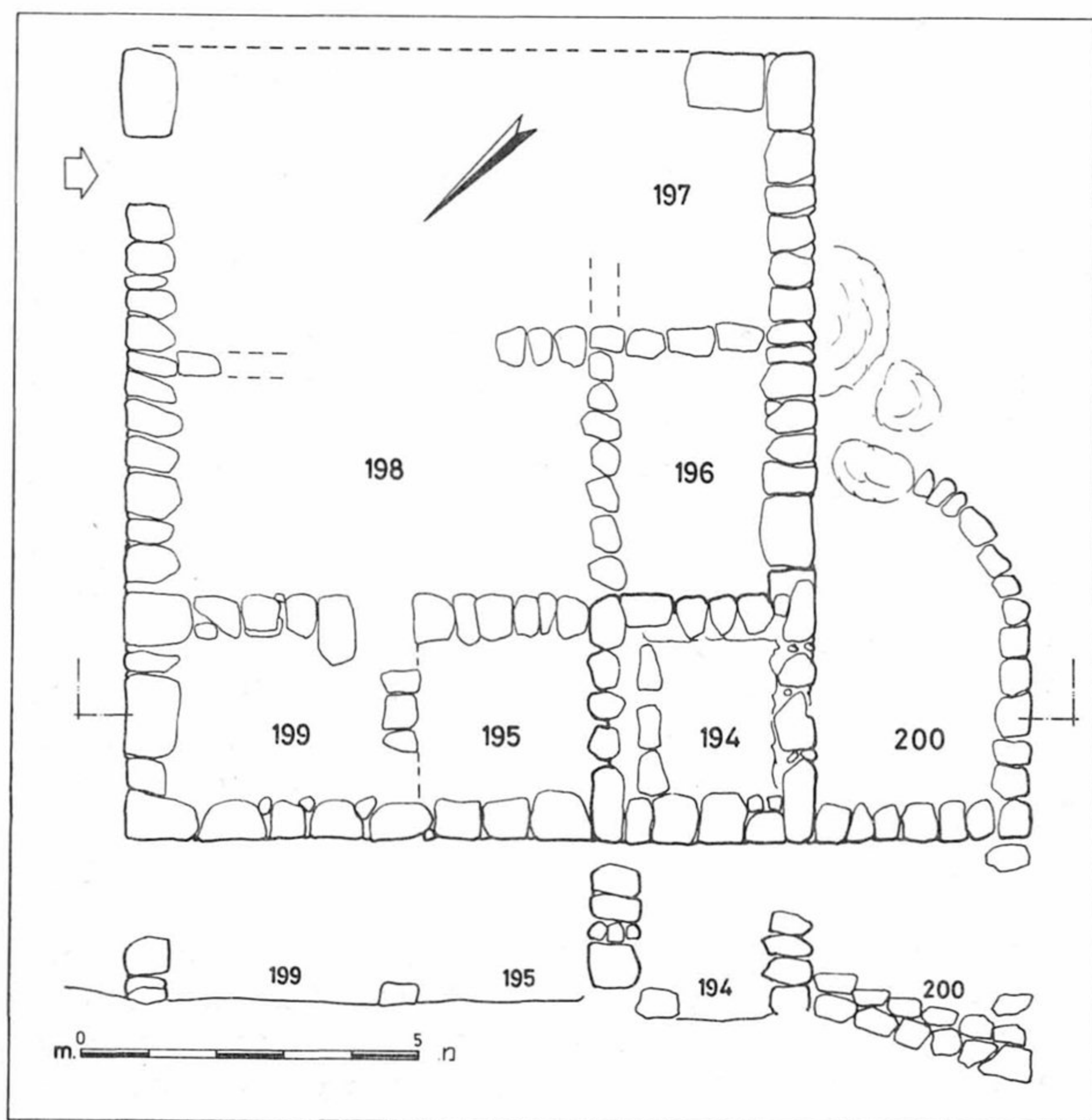
בניגוד למגדלי השדה העגולים, לא מצאנו כאן כל פתח ברור. דרך הצוהר לא יכלו להיכנס אנשים בוגרים. יתכן שפתח הכניסה למגדל היה למעלה, באותו חלק שהתמוטט. שילובו של המגדל במכלול תקופת הברזל ב', קיומו של הצוהר למטה, וחוסר פתח ברור במגדל – הופכים מבנה זה ליוצא דופן בטיפולוגיה של מגדלי השדה. כאן המקום לציין, שגם בשני המגדלים האחרים, ששולבו במבנים מתקופת הברזל ב' בחרבת ג'מעין (בניין 193 ובניין 50), לא מצאנו פתחים ברורים (להלן). יש לציין, שרק שברים בודדים של כלי חרס נמצאו בעת חפירת המגדל. את אלה שניתן לזהות, אפשר לשייך לברזל ב'. אולם, על סמך שיקולים ארכיטקטוניים וטיפולוגיים, נראה שהמגדל נבנה במכלול מתקופת הברזל ב', כאשר הבתים יצאו כבר מכלל שימוש. נראה לנו, שזמן הבניה היה בתקופה ההלניסטית. אשר לשימוש ולתפקידו של המגדל – אנו מציעים לראות במגדלים מבנים, אשר היו קשורים מראשיתם בטכנולוגיה של גידול הגפן ותעשיית היין (ראה דיון בפרק על מגדלי חרבת ג'מעין).

בניין 193

הבניין נמצא בדרום היישוב. ממנו, כלפי צפון-מערב, נמשכת שורת מבנים נוספים, 60, 70, 80, היוצרים יחד גוש סגור כלפי דרום. כאן לא מצאנו את קיר המגן. נראה לנו, שהקירות הקיצוניים של מכלול הבתים יצרו את קיר המגן. לפני החפירה בלטו חלק מקירות הבניין מעל פני השטח, ומיתארו נראה היטב. בעיקר בלט לוקוס 194, שהוא מגדל משולב בתוך קירות הבניין (להלן). מידות הבניין: 11.70×10.20 מ' (מבחוץ). עובי הקירות – 0.60–0.80 מ'. הבניה באבן גיר קשה, ברוחב אבן אחת. בפינות המבנה אבנים גדולות במיוחד. נראה שהפתח נמצא בצפון-מזרח הבניין, מקום בו נמצאו אבני המזוזות באתרן.

לוקוס 194: לפני החפירה הבחנו בלוקוס זה, שקירותיו בלטו מעל יתר קירות הבניין. אליו נקשר לוקוס 200, שנראה כבחן הבולט דרומה מהבניין. כל כולו היה בנוי אבני גוויל גדולות בשוליים וקטנות יותר כמילוי בתווך. לפני החפירה שיערנו, שלפנינו מגדל בעל תפקיד הגנתי, אשר לפניו בחן-תמך ומגן היוצא מחוץ לבניין. בתום ניקוי הלוקוסים 194, 200, התברר שאין אלה מבני בטחון. לפנינו מגדל

מאחר המשולב היטב בתוך הבניין מתקופת הברזל ב'. שילובו בתוך הקירות הקיימים היה כה טוב, שללא חפירה כוללת של כל הלוקוסים שסבבו אותו – לא היה אפשר להבחין שהוא תוספת מאוחרת. כמו כן הובהר, שלוקוס 200 הוא עיבוי אבן לשם בידוד הקיר הדרומי של המגדל – תופעה שפגשנו במגדלים נוספים במערב שומרון (קרני-שומרון, מגדל 1) ובחרבת ג'מעין עצמה, במגדל שבבניין 50 (להלן). מידות המגדל (חוץ): 3.35×3.50 מ'; עובי הקירות בחלק התחתון – $0.80-0.90$ מ'. מידות פנים: 2.40×1.40 מ'. גובה השתמרות הקירות $1.50-2.00$ מ'. שחזור המידות המלאות של המגדל יתן את המידות הבאות: גובה חוץ $2.90-3.00$ מ'. גובה פנים – 2.20 מ'. על קרקעית הסלע של המגדל נמצאו שלוש אבנים, מעין ספסל או דרגש.

7. חרבת ג'מעין, בניין 193 – תכנית וחתך

לא מצאנו פתח בנוי למגדל, אך יתכן שנכנסו אליו מצד מערב, בגובה הנדבכים באתרם. רצפתו של המגדל נמוכה מהלוקוסים של הבניין סביב. נראה שבונים השתדלו להעמיקו ככל שיכלו אל מתחת לפני הקרקע. על גבי רצפת המגדל נמצאו מעט שברי כלי חרס. בעזרתם יכולנו לתארך את זמנו לתקופה ההלניסטית.

לוקוס 200: נאמר לעיל, שלוקוס זה שימש עיבוי אבן מצדו הדרומי של המגדל. מטרתו היתה, לדעתנו, להגביר את בידוד המגדל. במקור היה גובה הבידוד כמחצית גובהו של המגדל. בחתך שביצענו לרוחבו מצאנו, שכולו היה בנוי אבן – מסגרת חיצונית איתנה ומילוי אבן גוויל בפנים. בשל מבנה השטח נתקבל שיפוע לצד דרום, ובשל כך חשבנו בתחילה שלפנינו בחן הגנתי.

לוקוס 195: חדר קטן, מידותיו 2.40×2.00 מ'. רצפתו עשויה אבני גוויל שטוחות. על גבי הריצוף נמצאו שברים רבים של כלי חרס מתקופת הברזל ב'.

לוקוס 196: חדר הגובל במגדל. רצפתו סלע, ומעט אבני גוויל שטוחות.

לוקוס 197: חדר זה נראה כהמשכו של ל' 196. נחפר רק בחלקו. רצפתו סלע טבעי.

לוקוסים 198, 199: חדרים או אולמות בבניין המקורי. רצפתם עשויה סלע, בתוספת לוחות אבן גוויל וקירטון כתוש בחללים ובשקעים. בלוקוס 199 הובחן הפתח באתרו, בנוי שתי מזוזות אבן. נראה שלוקוס 198 שימש כחצר בתוכנית המקורית של הבניין הארבעה-מרחבי. יתר חלקי הבניין לא נחפרו.

הערות לבניין 193

במקורו, נראה הבניין כבית ארבעה-מרחבים מהטיפוס המקובל בחרבת ג'מעין. לוקוסים 194, 200 נראים כתוספת מאוחרת, אשר שולבה בצורה מקצועית מאד בבניין הקיים. רק בזכות המימצא של כלי החרס ההלניסטיים יכולנו להבחין, שאין זו בניה מקורית של תקופת הברזל ב'.

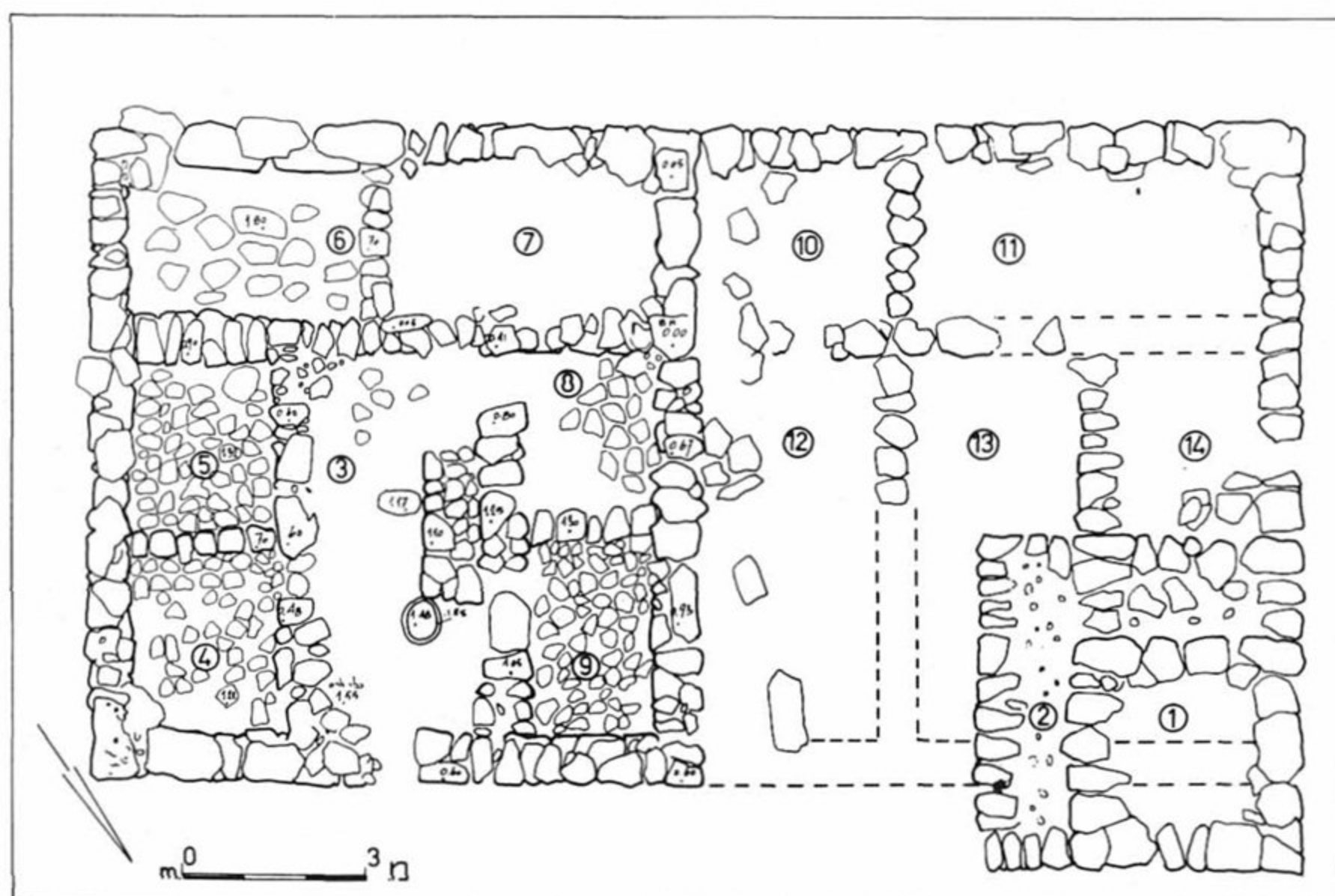
בניין 50

מכלול זה נמצא בדרום האתר של חרבת ג'מעין, מחוץ לשטח הבניינים של היישוב. בקרבתו מצוי בניין נוסף (לא הוכנס לתוכנית) ונראה ששני מבנים אלה נבנו מחוץ לקיר המגן של היישוב. לפני החפירה נראו היטב חלק מקירות הבניין, ומגדל שבלט בפינה הצפון-מערבית. בחפירה הצטמצמו בבדיקת אופיו הכללי של הבניין, ובירור בנייתו של המגדל. התברר, שלפנינו שתי יחידות ארבעה-מרחביות כמעט שוות, בעלות קיר משותף במרכזן. שטח היחידה המערבית 10.50×9.60 מ', ומידות

המזרחית – 10.50×9.90 מ'. ביחידה המזרחית נראתה החלוקה המקורית היטב. החלוקה לארבעה מרחבים ברורה. ביחידה המערבית העמקנו פחות, והשחזור לבית ארבעה מרחבים הינו משוער. כאן נלקחו אבני הקירות לבניית המגדל המאוחר יותר ורק המסגרת החיצונית ברורה.

לוקוסים מס' 1-2: מגדל שדה שנבנה מאבני הבניין הקדום (וגרם לפירוקו) ושולב היטב בפינה הצפון-מערבית של בית ארבעת המרחבים. המגדל בנוי מיחידה פנימית – לוקוס 1 – ששטחה 2.10×2.00 מ', וקירות עיבוי במזרח ובדרום (ל' 2), היוצרים יחד עם היחידה הפנימית מבנה ששטחו 5.40×5.10 מ'. קירות המילוי של לוקוס 2 נבנו מאבן גוויל. קירות המגדל השתמרו בגובה 1.50 מ' ונותרו באתרם 5 נדבכים. נראה שגובהם המקורי של קירות המגדל, יחד עם הגג, היה 1.90–2.00 מ'. רצפת המגדל רוצפה בלוחות מאבן גוויל. לא איתרנו בבירור את פתחו של המגדל. על רצפתו מצאנו שברי כלי חרס וזכוכית מהתקופה ההלניסטית-רומאית קדומה. נראה לנו שקירות העיבוי (ל' 2), שימשו להפחתת עומס החום ולבידוד המגדל מטמפרטורות הקיץ הגבוהות, ויצרו במגדל תנאי קירור לאיחסון תוצרת חקלאית טריה או מעובדת.

מגדלים דומים נמצאו בבניינים נוספים בחרבת ג'מעין.

8. חרבת ג'מעין, בניין 50 – תכנית

היחידה המזרחית

יחידה זו, שהיא בעלת ארבעה מרחבים קלאסיים, נחפרה על ידינו כמעט בשלמותה, לבד מלוקוס אחד (ל' 8) שהושאר לביקורת לעתיד לבוא. לוקוס 3 היא החצר המרכזית של היחידה. פתח בנוי בצפון החצר איפשר כניסה מבחוץ. אורך החצר 6.50 מ' ורוחבה 2.50 מ' בקירוב. רצפת החצר נעשתה מקירטון כתוש ומהודק. במרכז החצר נמצא "שולחן עבודה" בנוי מאבנים מקומיות, שמידותיו: 2.40 מ' אורך, 1.00 מ' רוחב, 0.40 מ' גובה. בקרבתו נמצא אגן מאבן גיר קשה, שמידותיו: קוטר 0.55 מ'–0.65 מ', גובה 0.35 מ' ועומק 0.20 מ'. בצדו השני של "שולחן העבודה" נמצאה מונחת אבן שחיקה, שמידותיה 0.60×0.40 מ' וגובהה 0.40 מ'. אפשר לשער, שאגן האבן ואבן השחיקה שימשו להכנת מזונם של בני הבית, והשולחן הבנוי שימש כמשטח עבודה להכנת צרכי מזון ויתר מלאכות הבית. סביב "שולחן העבודה" ועל רצפת הקירטון של החצר נמצאו שברים רבים של כלי חרס, כולם מתקופת הברזל ב'.

לוקוס 4: חדר במזרח היחידה, שמידותיו 3.00×2.20 מ'. אל החדר נכנסו מהחצר דרך פתח שרוחבו 0.70–0.80 מ'. בשלב כלשהו של קיום הבניין, ונראה שעוד בתקופת הברזל ב', נחסם הפתח מכיוון החצר. רצפת החדר רוצפה בלוחות אבן גוויל. על הרצפה נמצאו שתי מקבות מאבן ושברים של כלי חרס מתקופת הברזל ב' בלבד.

לוקוס 5: חדר נוסף במזרח היחידה, שמידותיו 2.70×2.20 מ'. רצפתו עשויה מלוחות אבן גוויל ומימצא כלי החרס שייך לתקופת הברזל ב' בלבד.

לוקוס 6: חדר במרחב האחורי-פנימי של היחידה. שטחו 3.70×2.20 מ'. רצפתו עשויה מאבני גוויל שטוחות. נכנסו אליו מהחצר, ונראה שהיה קיים גם קשר אל חדר 7 שגובל בו ממערב.

לוקוס 7: חדר נוסף במרחב האחורי-פנימי של היחידה. שטחו 4.00×2.30 מ'. לוקוס זה לא נחפר עד הסוף בשל גשמי עוז שירדו בזמן החפירה.

לוקוסים 8, 9: שני חדרים במערב היחידה, המקבילים לחדרים במזרח. לוקוס 8 שמידותיו 2.50×2.00 מ' לא נחפר עד תום והושאר לביקורת. לוקוס 9 הוא חדר שמידותיו 3.00×2.00 מ', והוא דומה במבנהו ובמימצאיו ליתר תדרי הבניין. יתכן ששני הלוקוסים: 8, 9 לא נסגרו בקירות מלאים, וחזיתם הפונה לחצר היתה בנויה חלונות וחוליות עמודים.

אפשר להניח שבניין 50 היה בחלקו בן שתי קומות. הקירות העבים (0.80 מ') יכלו לשאת בנקל שורה נוספת של חדרים.

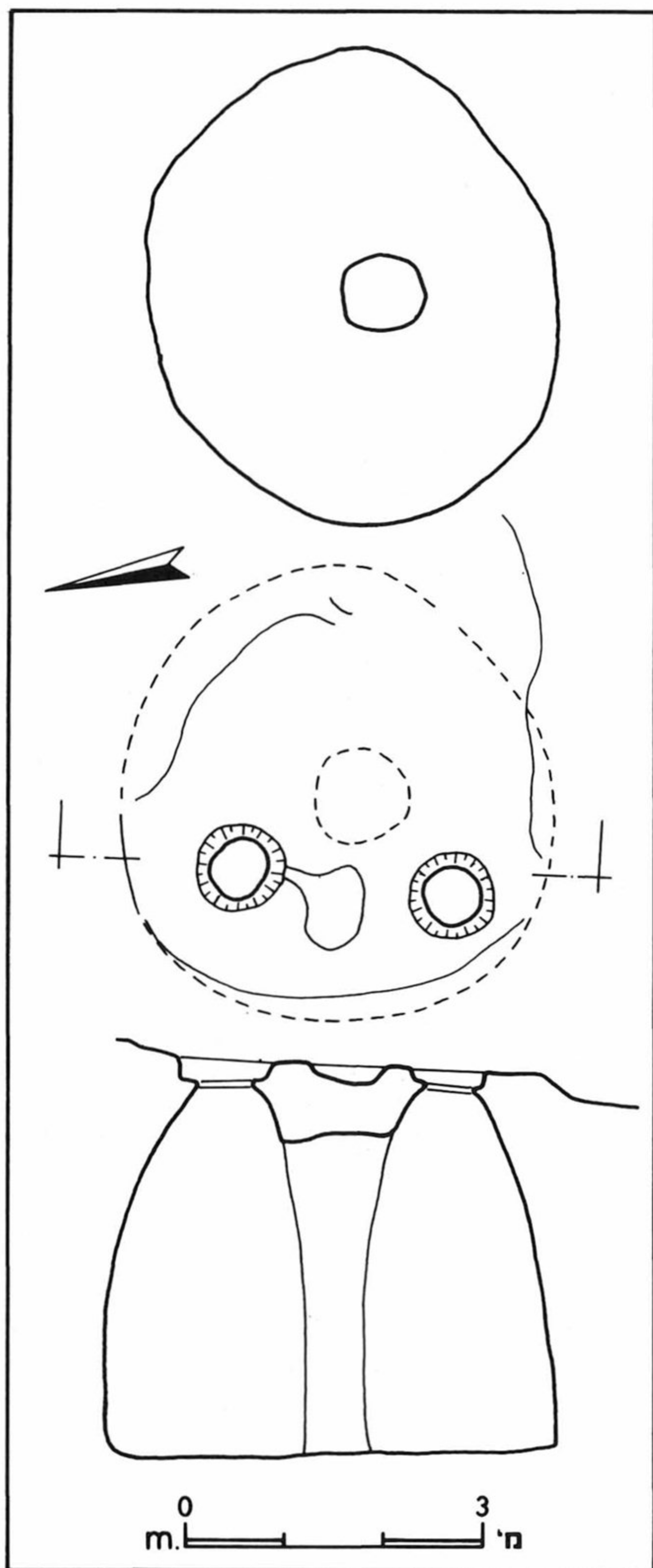
לוקוסים 10-14: יחידה זו נשדדה בימי קדם, ואבניה שימשו לבנייתו של המגדל (לוקוסים 1-2) ששולב בפינת הבניין. בחפירות בדיקה שערכנו הוברר, שחלק גדול של הקירות הקדומים נשדדו מן היסוד, ורק בעזרת אבנים בודדות והמסגרת החיצונית עלה בידינו לשחזר את תוכניתה המקורית. גם יחידה זו היתה בית ארבעה מרחבים קלאסי, וקיר משותף שימש לשתי היחידות. בניין 50 איננו היחיד בסוגו בחרבת ג'מעין. באתר נחפרו מכלולים נוספים, שגם הם בנויים משתי יחידות זהות של בתי ארבעה מרחבים טיפוסיים.

הערות למבנים החפורים בחרבת ג'מעין

מתוך חמשת המבנים שנחפרו, שלושה הם בעלי תוכנית של ארבעה מרחבים: אחד שימש, לדעתנו, כבית מחסנים (450), ואילו בניין 500 הינו בעל תוכנית מלבנית וחלוקה פנימית פונקציונאלית. יתכן, שתוכניתו של בניין 500 הוכתבה גם על-ידי פני השטח הטרשיים, והחלוקה הפנימית התאימה עצמה לצרכים ולסלע. בבניינים 100, 193, 50 (ומבנים נוספים שלא נחפרו), קיימת חלוקה ברורה לארבעה מרחבים. טיפוס בית זה נחשב כבניין ישראלי טיפוסי. משך קיומו כחמש מאות שנה, החל מסוף המאה ה-11 לפני סה"נ ועד חורבן בית ראשון.² מעניינת דעתם של יגאל שילה ואהרון הורביץ, שחומר הבלאי של המחצבות מתקופת הברזל שימש לעשיית רצפות.³ ראינו שבחרבת ג'מעין מצויה תופעה של רצפות מקירטון כתוש ומהודק. בקירבת מקום לאתר בדקנו מחצבת אבן לבניין, ל' 405, העונה לקריטריונים של מחצבות מתקופת הברזל ב' (להלן).

יקב

לוקוס 403: היקב נתגלה בפינה הצפון-מזרחית של היישוב, 15 מ' מזרחה מבניין 450 (בית המחסנים). על משטח סלע הובחנו שלושה פתחים חצובים וסמוכים זה לזה. הבור היה מלא סחף אדמה ואבן, ונדרשו מאמצים מיוחדים לביצוע החתך בפנים ולהוצאת הכמויות הגדולות של אבנים וסחף. נערך חתך לכל עומק הבור, ונחפר שליש משטחו. מידות הפנים: עומק 3.60 מ'; קוטר בבסיס 4.50 מ'. במרכז הבור מצוי עמוד אבן, אשר הושאר בידי החוצבים כדי למנוע את מפולת התקרה. פנים הבור נמצא מטויח בטיח עבה בעל צבע בהיר. מעל לפני הקרקע ניתן להבחין בשטח מעוגל שקוטרו 4.60 מ' לערך. שלושה פתחים בעלי קוטר חיצוני של 0.80 מ' וקוטר פנימי של 0.55 מ' – מסודרים במרחקים שווים, לערך. פתחים אלה היה ניתן לסגור במכסי עץ או אבן, ולאטום את הבור בצורה כמעט הרמטית. בקירבת כל פתח חצוב שקע מקביל – אל נכון מקום להעמדת כלי החרס וניקוז העודפים חזרה לבור. במרכז השטח חצובה גומה שקוטרה 0.90 מ', לערך. גם היא נראית כמקום להצבת כלי

9. חרבת ג'מעין, היקב הציבורי - לוקוס 403 תכנית וחתך

חרס. מן הראוי לציין, שישנו קשר בין כל הפתחים שעל פני משטח היקב, וכי כל כמות הנוזלים חזרה אל הבור, פנימה. במרחק 4-5 מטרים מדרום למשטח, נבדקו חציבות בסלע ונדבך אבן בנוי באתרו. קיימת אפשרות ששרידים אלה שייכים למבנה, שעמד בקרבת היקב והיה חלק מהמכלול.

ההצעה לראות בלוקוס 403 יקב, מתבססת על הנתונים הבאים: דמיון כמעט מלא ליקבים של גבעון הישראלית, אשר לדעת החופר היו בשימוש במאות ח-ו לפני סה"נ⁴; שוני בולט בין בורות המים של חרבת ג'מעין לבין לוקוס 403. במרחק לא רב מלוקוס 403 מצויים בורות מים אחדים, וצורתם שונה מלוקוס 403.

המימצא ביקב כולל שברי כלי חרס רבים. לכל אורך החתך (1.50 מ') נמצאו, מעורבבים, כלי חרס מתקופת הברזל ב' ומהתקופה ההלניסטית (לוחות 3-5). בשכבה העליונה נמצאו שרידים בודדים מהתקופה הרומית הקדומה וכלי בודד מבית אומיה⁵. נראה לנו, שבשלב מסוים יצא היקב מכלל שימוש והפך בור אשפה של כלי חרס רבים. לדעת חופר גבעון, יצאו היקבים שם מכלל שימוש בתקופה ההרודיאנית⁶.

בקירבת היקב לא הבחנו בגת חצובה בסלע; גיתות גדולות מצויות על הגבעה הדרומית, במרחק 200 מ' מלוקוס 403 (ראה להלן, מגדל 229).

תכולתו של הבור 403, ללא עמוד האבן המרכזי, 45 ממ"ק לערך. גם אם נפחית 20% מהנפח הפנימי, נקבל חלל אגירה של 35,000 ליטר יין, לערך. נראה לנו, שהיין אוחסן כאן בתפזורת. בשלב מסוים הוא מולא בקנקנים והועבר מהיקב. כל סידורי הסגירה והניקוז שמעל לפני הקרקע, מצביעים על כך שלפנינו נוזל שטופל בשיטת התפזורת. באיזור מערב שומרון, ובקירבת תל-מרישה, בדקנו יקבים תת-קרקעיים נוספים, ועל סמך הסידורים הטכניים נראה שהיין אוחסן בהם בשיטת התפזורת.

עדויות על קיומו של בור (יקב) בתהליך הכנת היין אנו מוצאים גם בספרות חז"ל; בתוספתא, תרומות פ"ז הט"ו (צוקרמנדל עמ' 38), וכן בתוספתא, טבול יום פ"ב הט"ו (צוקרמנדל עמ' 686) נזכר הבור כמקום לתסיסת היין.

בית-הבד

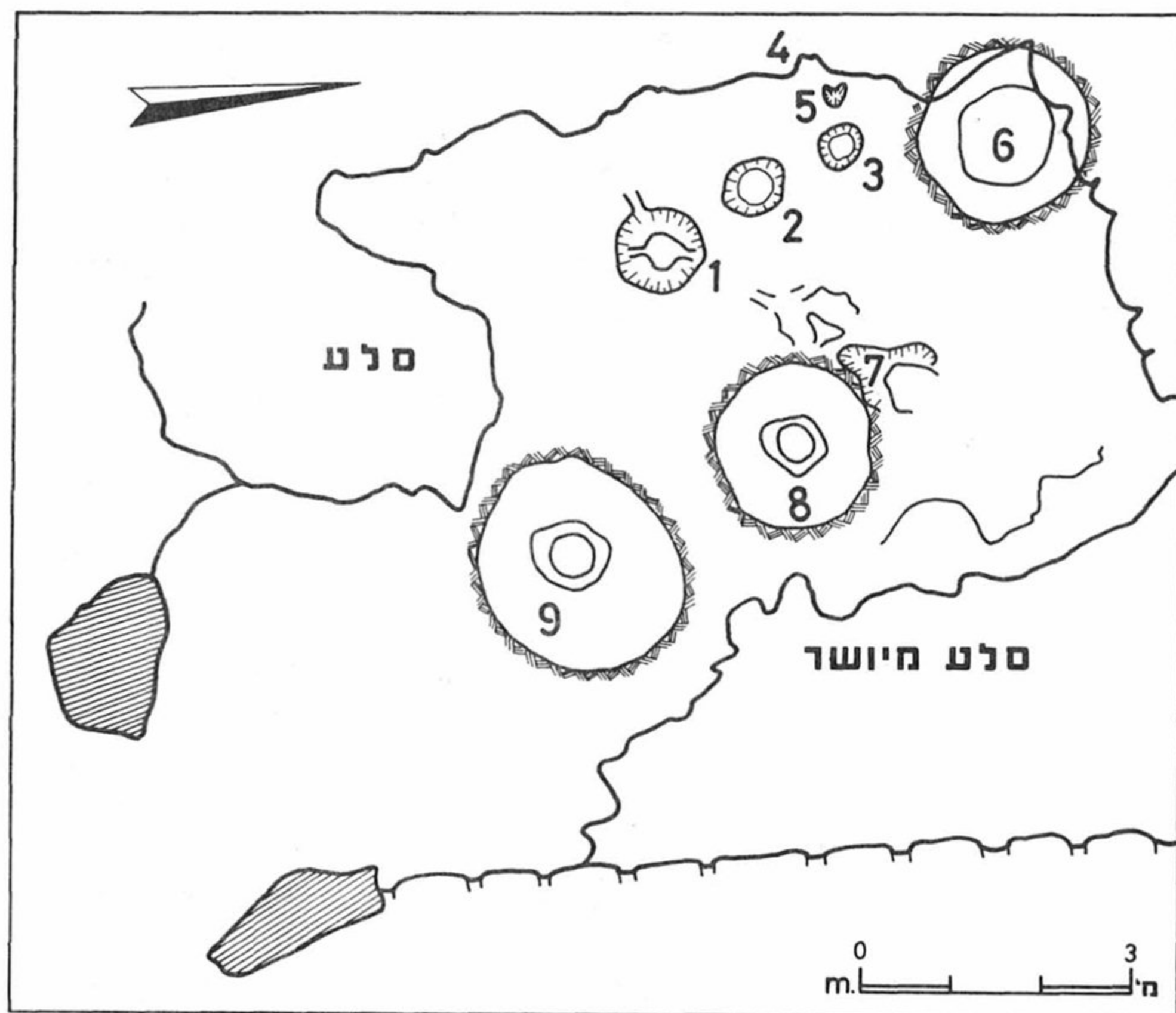
(לוקוס 702): בית-הבד נמצא במרחק 20 מ' דרומית ליקב. כולו חצוב בסלע, על משטח משופע מזרחה. שטחו 11.00×10.50 מ' לערך. בדרום-מזרח ובצפון נמצאו אבני הגדר באתרן. שתי אבני ענק מסמנות, לדעתנו, את פתח הכניסה. בוני בית-הבד ניצלו מתלול סלע טבעי במערב, שגובהו 2.00 מ' לערך, יישרו אותו באופן חלקי ונעזרו בו להתקנת המיתקנים. להלן נתאר את מיתקני בית-הבד לפי פירושנו את פעולתם בעונת עצירת השמן:

מס' 4: גומה להחזקת הקורה של בית-הבד. היא חצובה בקיר הסלע הטבעי שבמערב. הסלע הטבעי שימש בלם טוב ללחץ הקורה. קוטר הגומה 24×20 ס"מ,

עומקה – 20 ס"מ. אנו משחזרים את אורכה ואת קוטרה של קורת בית-הבד למידות אלו: אורך 3.50 מ' לערך, קוטר 0.20 מ'. שחזור האורך מבוסס על המרחק מגומה מס' (4) אל שקע מס' (7) – מקום לתליית המשקולות (להלן).

מס' 5: שקע רדוד מתחת לגומה של קורת בית-הבד. הקוטר 30 ס"מ \times 40 ס"מ, עומק בין 8–10 ס"מ. תפקידו של השקע איננו ברור לנו כל צרכו: אין זה מקום לעקלים רבים, בשל העובדה הפשוטה של חוסר רווח מתאים בין קורת בית-הבד למקום הגומה. יתכן, שלפנינו עדות על שלב בעצירת השמן, שבו נדרש לחץ רב על שטח קטן.

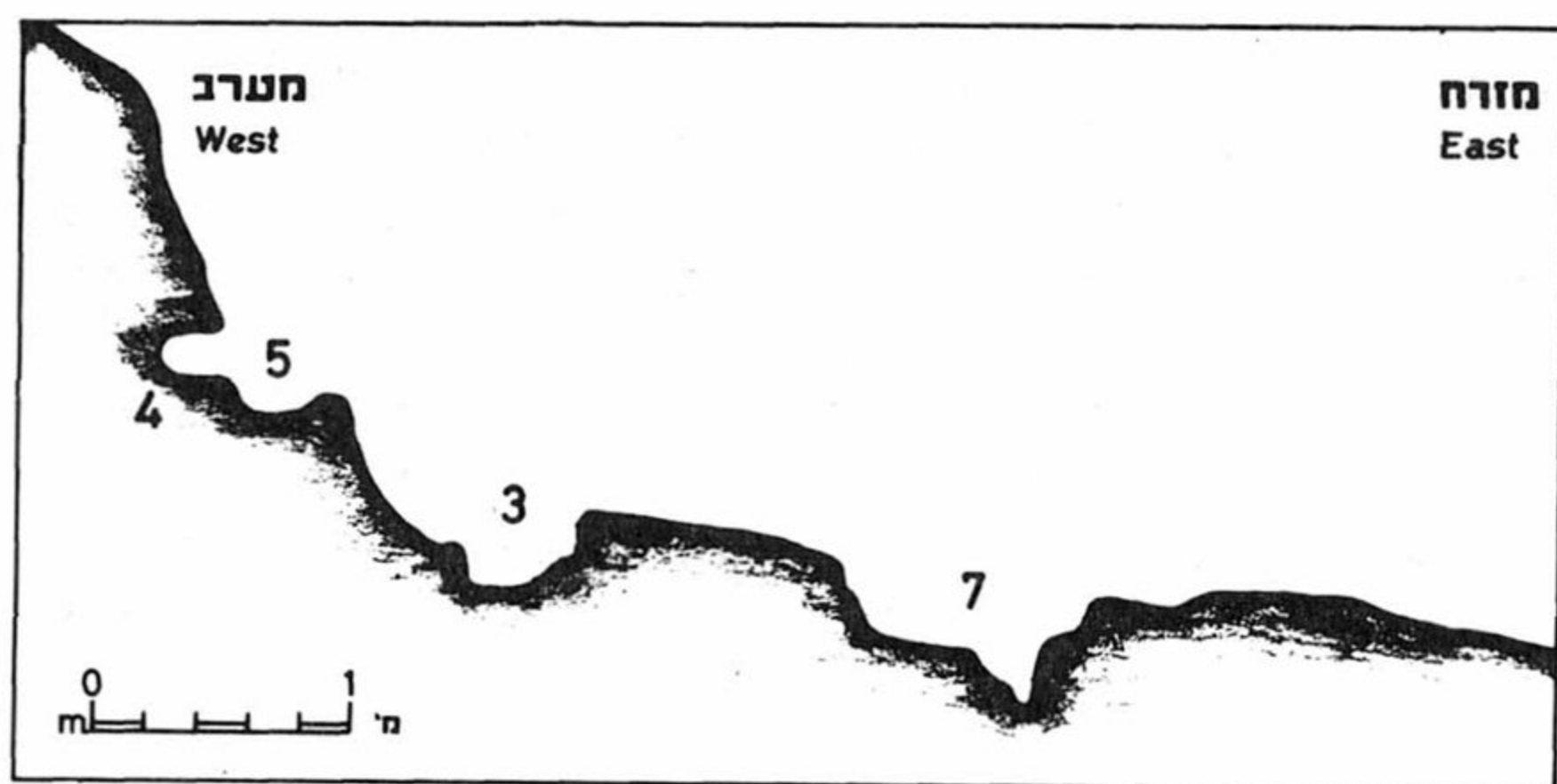
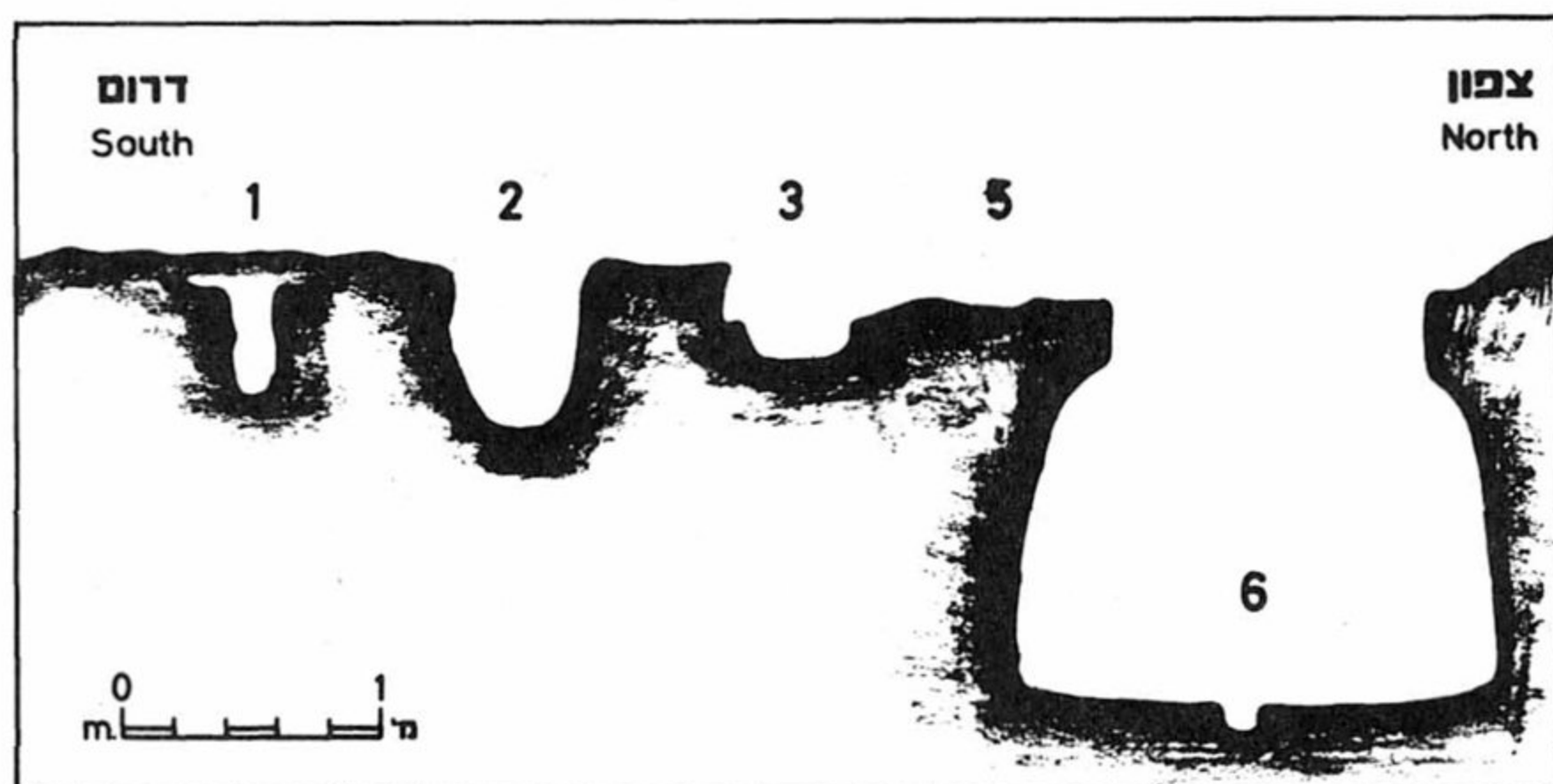
מס' 3: גומה להנחת העקלים; קוטרה 40 ס"מ ועומקה 40 ס"מ. בגומה זו יכלו להניח עקלים לגובה 50 ס"מ לערך (5–6 עקלים) ועליהם קורת בית-הבד. הנוזלים ניקוו בתחתית הגומה, וממנה יכלו לזרום אל מיכל מס' (6) בכוח הגראוויטציה.

10. חרבת ג'מעין, בית הבד הציבורי – לוקוס 702 תכנית

מס' 6: מיכל לקליטת המוהל והשמן שנסחט אל גומה מס' (3) והועבר לכאן. המיכל הוא תת־קרקעי וכולו חצוב בסלע. לא נמצאו סימני טיח על כתליו. מידות המיכל – עומק: 1.25 מ', קוטר עליון: 1.00 מ', קוטר תחתון: 1.90 מ'. במרכזו גומת איסוף קטנה. כושר קיבולו: 2,500 ליטר בערך. מיכל זה שימש, לדעתנו, מקום לקליטת הנוזלים במהלך העבודה בבית־הבד. כאן גם הופרד השמן מהמוהל.

מס' 2: גומה לכתישת הזיתים. לגומה צורת קונוס, היא רחבה למעלה והולכת וצרה כלפי מטה. מידותיה: קוטר עליון 65 ס"מ, עומק 60 ס"מ. נראה לנו, שהכתישה נעשתה בעזרת גליל אבן בצורת קונוס, אשר הותאם לגומה החצובה בסלע. דפנות הגומה חלקות למדי, אל נכון אלה סימנים של פעולת גליל האבן בעת ריסוק הזיתים.

11. חרבת ג'מעין, בית הבד הציבורי – לוקוס 702 חתכים

מס' 1: ספלול חצוב בסלע. לספלול שני חלקים: א. גומה שעומקה 40 ס"מ, וקוטר 33 ס"מ. ב. טבעת חיצונית שקוטר 64 ס"מ, בעלת תעלות המובילות אל הגומה המרכזית. תפקידו של מיתקן זה איננו מחוור לנו כל צורכו, אולם הוא שימש, כנראה, בתהליך עצירת השמן בבית-הבד, ואולי היה לו תפקיד בעצירה השנייה או השלישית של שמן הזית. מיתקנים מסוג דומה נתגלו ברבים מאתרי תקופת הברזל בארץ-ישראל, והם כונו בשם "מיתקני צביעה". לאחרונה הוכיח דוד עיטם, שאין מדובר ב"מיתקני צביעה" כי אם במיתקני בית-בד⁷.

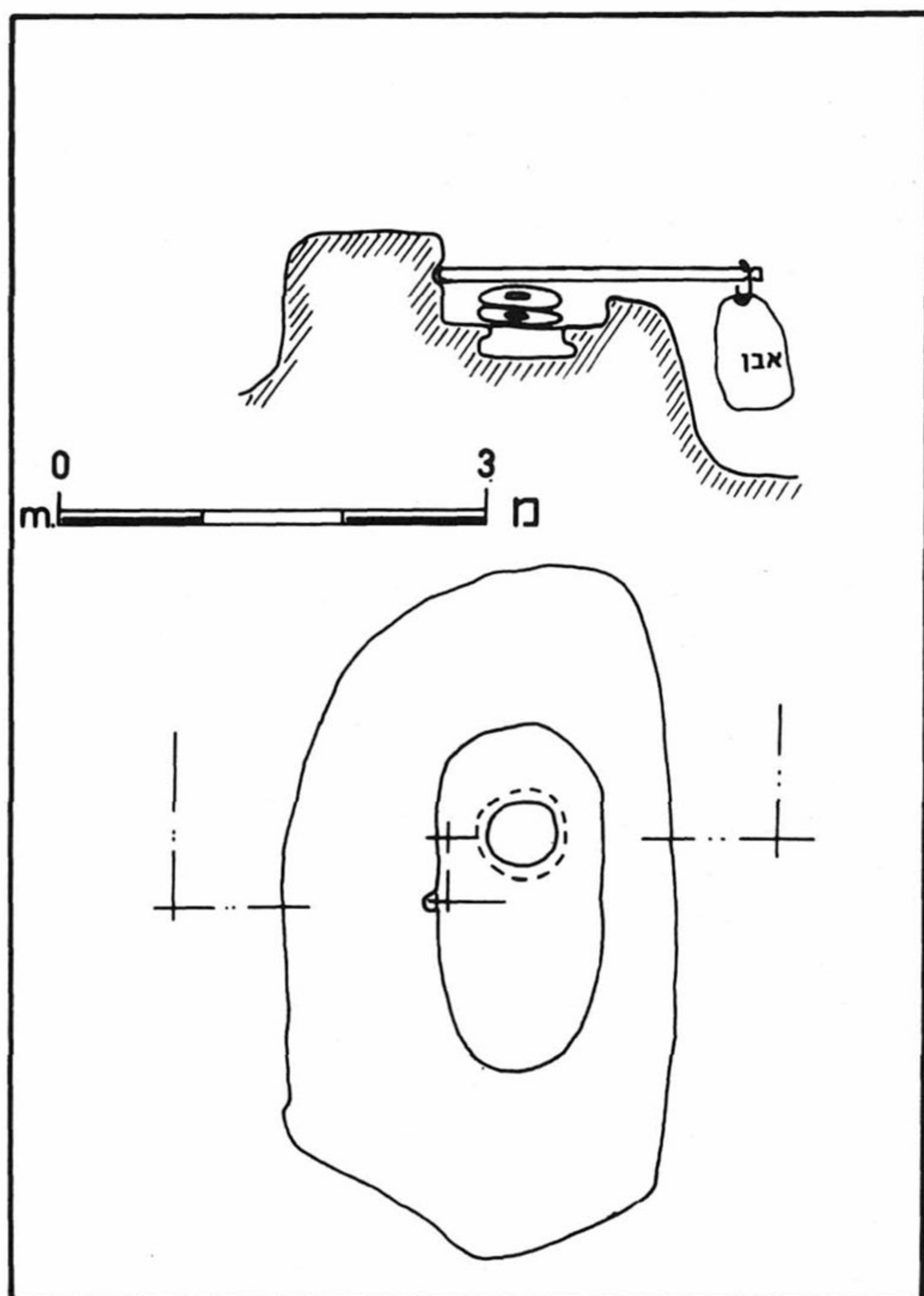
מס' 7: משטח בלתי רגולארי, שנחצב לעומק מקסימאלי של 50 ס"מ מפני משטח הסלע. הוא נמצא במרחק 3.5 מ' מגומת הקורה של בית-הבד, ונראה לנו כמקום בו תלו את משקולות האבן בקצה הקורה. מאחר שהמשטח הכללי משופע כלפי מזרח, העמיקו כאן לחצוב ואיפשרו ליצור לחץ יתר על קצה הקורה של בית-הבד. בגדר המקיפה את בית-הבד מצד צפון, הובחנו אבנים אחדות, אשר יכלו לשמש כמשקולות בית-הבד.

מס' 8: מיכל אגירה תת-קרקעי חצוב בסלע. למיכל צורת אגס. עומקו 1.50 מ', קוטר בסיסו 1.75 מ', קוטר עליון 0.75 מ'. למיכל פתח עגול שקוטרו 40 ס"מ. בעזרת טבעת שנחצבה סביב הפתח, ניתן לסגור אותו בצורה אטומה. תכולת המיכל 2,000 ליטר, לערך.

מס' 9: מיכל דומה בצורתו למיכל מס' 8, אך בעל מידות גדולות יותר: עומק 1.75 מ', קוטר הבסיס 2.10 מ', קוטר עליון 0.70 מ'. תכולת המיכל 3,000 ליטר, לערך. תכולת שני המכלים – כ-5,000 ליטר.

בית-הבד שבקירבת בניין 193 (לוקוס 90)

במדרגת סלע, מעל בניין 193, נמצא בית-בד קטן. בית-הבד מורכב מאגן חצוב בסלע, בו הונחו עקלי הזיתים הכתושים. בתוך האגן נחצבה גומה לקליטת הנוזלים. בדופן האגן, בגובה 35 ס"מ מקרקעיתו – מצוי שקע לקורה, אשר בעזרתה לחצו על העקלים. מעניין לציין, שציר הקורה איננו עובר מעל לגומה שקלטה את הנוזלים. לכן נראה, שהעקלים הונחו בתוך האגן, ותפקיד הגומה היה רק קליטת הנוזלים. מידות האגן 1.20×2.50 מ', עומקו 20–30 ס"מ. מידות הגומה: עומק 20 ס"מ, קוטר עליון 50 ס"מ, קוטר פנימי 60 ס"מ. מידות השקע לקורה 10×10 ס"מ. נראה שאורך הקורה היה מעט יותר מ-2.00 מ' וקוטר 10 ס"מ, בקירוב. משקולות האבן נתלו מחוץ לאגן, במקום בו הסלע יורד בתלילות מטה.

12. חרבת ג'מעין, בית הבד המשפחתי – לוקוס 90 תכנית ושחזור

הערות לבתי-הבד של חרבת ג'מעין

שני מינים של בתי-בד נמצאו בג'מעין: א. מיתקן פרטי של איכר בודד; ב. מיתקן ציבורי בעל כושר תפוקה גבוה. מיתקנים מהסוג הראשון רווחים באתרים מתקופת הברזל ב' במערב-שומרון, והם נסקרו על-ידי חוליית הסקר של מערב שומרון ועל-ידי דוד עיטם⁸.

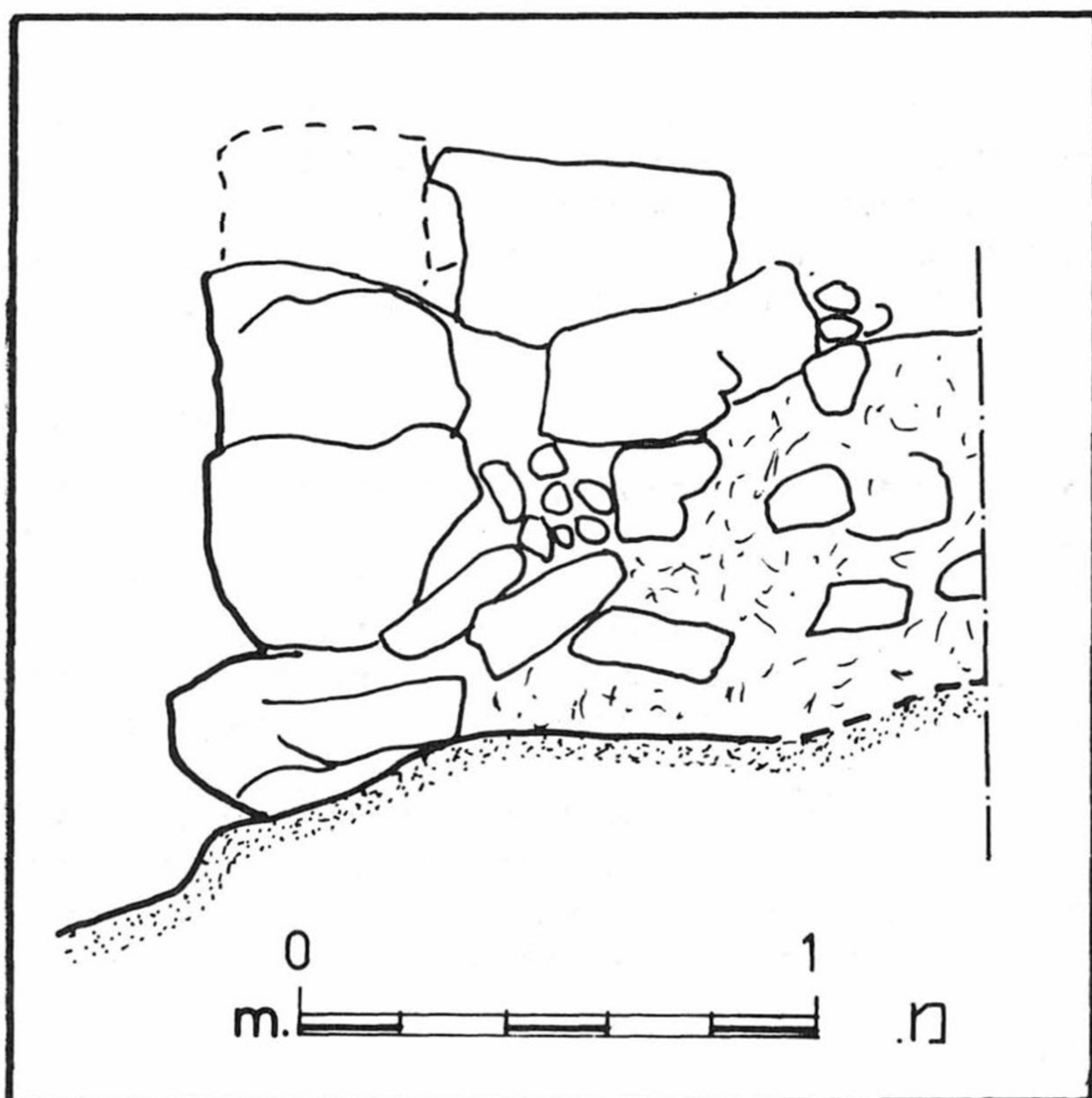
לבית־הבד הגדול של חרבת ג'מעין לא מצאנו מקבילות בסקר שלנו. דגם דומה אף לא מצאנו בספרות הארכיאולוגית. הממצא הארכיאולוגי מאשר, שבת־הבד נבנו יחד עם היישוב בג'מעין. נראה שלפנינו בית־בד ציבורי של הכפר, אשר שכן בחרבת ג'מעין. בשני מכלי האגירה ניתן היה לאחסן 5,000 ליטר שמן, בקירוב – כמות גדולה ובעלת ערך כלכלי גבוה. יתכן, שמכלי האגירה שימשו לאיחסון המעשר שנתנו האיכרים לממלכה⁹. כאשר נסתיימה העונה של עצירת שמן הזית, נאסף המעשר על־ידי פקידי הרשות ונשלח למחסנים הממלכתיים¹⁰. השמן והיין היו סחורות יצוא חשובות של ממלכת ישראל, והנביא הושע מעיד על כך: "אפרים רעה רוח ורדף קדים, כל היום כזב ושד ירבה; וברית עם אשור יכרתו ושמן למצרים יובל" (הושע י"ב, ב).

חתך במדרגה חקלאית (לוקוס 404)

כל האיזור המקיף את חרבת ג'מעין בנוי מדרגות חקלאיות. חלק גדול מהמדרגות ננטש ואדמתן נסחפה. כדי לעמוד על זמן בניית המדרגות, בחרנו במדרגה אשר השתמרה היטב, הן בצורתה והן במילוי הקרקע שבה. המדרגה שנבחרה שוכנת מזרחית ליקב (לוקוס 403), במורד המזרחי של גבעת חרבת ג'מעין. אורך המדרגה כ־20 מ' וכיוונה צפון-דרום. היא יוצרת שטח זריעה שרוחבו 6.30 מ' (רובד המדרגה). גובה גדר המדרגה 1.20 מ', ורוחב הקיר הבנוי 1.50–2.00 מ'. נערך חתך לרוחב 2.50 מ' ונבדקה שיטת הבניה מתשתית הסלע ועד לרום הגדר. בסיס הגדר הושתת על סלע האם. הפן החיצוני של הגדר בנוי 4–5 אבנים מעובדות חלקית. הפנים ממולא אבני גוויל מגודל שונה, בתוספת אדמת טרה־רוסה אדומה־חומה. כל הבניה ללא חומרי מילוט או טיח. בין אבני הגדר ישנם חללים, המשמשים לניקוז עודפי המים. לכל עומק ורוחב החתך נאספו שברי כלי חרס; רובם המכריע מתקופת הברזל ב', מיעוטם מהתקופה ההלניסטית. שני שברים נראים כשייכים לתקופה הרומית הקדומה. נראה לנו, שהמדרגות נבנו בתקופת הברזל ב' ותוקנו בתקופה ההלניסטית. יתכן שהשברים ההלניסטיים נסחפו פנימה על־ידי עיבוד הקרקע והמים.

על הגבעה הדרומית שמול חרבת ג'מעין, בדקנו מדרגה נוספת. בעיקרון, קיים דמיון בשיטת הבניה של הגדר, אך נוצר רובד שרוחבו 9 מ' ואורכו 30 מ', כלומר שטח בן 270 מ"ר, ואין זו דוגמא בודדת בשטח.

חשיבותן המכרעת של המדרגות בחקלאות ההררית של ארץ שומרון אינה מוטלת בספק¹¹. רק בעזרת המדרגות יכול היה החקלאי הקדום לעצור את הסחף, ליצור בית גידול לצמחים, לאגור מים, והחשוב מכל – ליצור בשטחים הטרשיים שטחי מזרע ונטיעה, קטנים ככל שיהיו, אך היחידים האפשריים. חפירת המדרגות בחרבת ג'מעין מוכיחה לנו, שהחקלאי הישראלי בתקופת הברזל ידע היטב את סוד בניית המדרגות. על סמך השרידים בשטח נראה שהוא ידע לנצל יפה את שטחי הטרשים ההרריים למען יצירת מטליות קרקע רבות ככל האפשר.

13. חרבת ג'מעין, מדרגה חקלאית - לוקוס 404 חתך

בור פחם שני (לוקוס 706)

במרחק 15 מ' צפונית-מזרחית ללוקוס 403 (היקב) נמצא פתח חצוב בסלע. לאחר ניקוי ראשון נמצאו שלוש מדרגות חצובות המובילות פנימה. כל החלל הקרוב לפני השטח היה מלא אבקת פחם ושרידי פחם עץ. נראה שלפנינו קבר או מערה, אשר בשימוש משני הפך למפחמה, נוסח לוקוס 527 בבניין 500. לא המשכנו לחפור מעבר ל-2 המטרים הראשונים. על סמך השיטה של עשיית הפחם, הוזה לזו שבלוקוס 527, נראה שגם בור זה שייך לתקופה הממלוכית.

עשיית פחם עץ בבורות ובמערות מתחת לפני הקרקע רווחה עדיין בארץ-ישראל בראשית המאה התשע-עשרה¹². בדורות האחרונים, ואף בימינו, עברו לשיטות של ערימות פחם מעל פני-הקרקע¹³.

בור מים (לוקוס 701)

בקירבת בית המחסנים (לוקוס 450) נמצא בור מים חצוב בסלע. סמוך לפתח הבור נמצאה שוקת חצובה בסלע האם. לבור צורת אגס – הטיפוס המקובל בהרי שומרון. עומק הבור 4.50 מ', קוטרו בבסיס 5 מ'. אורך חוליית הבור 1.30 מ'. מכאן שחלל הבור הממשי עומקו 3.20 מ'. הבור נמצא מטויח כולו, כולל הקרקעית. תכולת הבור 30–25 מ"ק, לפחות. בור המים נהרס בפעולות הבניה של היישוב החדש.

המחצבה (לוקוס 405)

במרחק 100 מ' לערך משולי היישוב בצפון, הובחנה מחצבה פתוחה לאבן. למחצבה צורת ח, ומידותיה 12×5.50 מ'. העומק לאחר הניקוי 3.00 מ'. במחצבה ניכרת פעולת חציבה מסודרת וממושכת. ערכנו בדיקה בקרקעית המחצבה. הנתונים הבאים הם פרי מסקנתו של ד"ר יוחנן מינצקר מאגף העתיקות:

(1) החוצבים סילקו את השכבות העליונות של הסלע הסדוק ואת פסולת האבן.
(2) כאשר נבחרו צורת האבן ומידותיה הרצויות, נחצבו תעלות סביב. רוחבן בין 8–14 ס"מ.

(3) האבן הוצאה ממקומה בעזרת סידרת מכות של איזמלים בחלקה התחתון.

(4) אין כל סימנים לשימוש בעץ ובשיטת הרטבה לשם ניתוק האבן.
נראה לנו, שהמידות הסופיות של האבנים ניתנו מחוץ לשטח המחצבה, בקירבת מקום הבניה. על סמך צורת המחצבה ואופן החציבה, נראה שהמקום היה מקור האבן לבתים של חרבת ג'מעין.

כלי החרס של חרבת ג'מעין¹⁴

תקופת הברזל ב' (לוחות 1, 2, 3, 4, 6–10)

כמות רבה של כלי חרס נמצאה בחרבת ג'מעין. בכל לוקוס שנחפר נמצאו כלי חרס, ואף לפני החפירה ניתן היה לאסוף שברים רבים בכל האתר. המימצא הקיראמי מתאפיין בנקודות הבאות:

- א. אין כלים שלמים על הרצפות.
 - ב. לא נמצאו נרות שמן וכלים עדינים במבנים.
 - ג. קיימת אחידות בטיפוסי הכלים ובטיב החרס. נראה כאילו רוב הכלים נוצרו בבית מלאכה אחד של יוצרים.
 - ד. לא נמצאו כלי יבוא. מגוון הכלים מצומצם למדי. בולטים: קדרות, סירי בישול, פערורים וקנקנים.
- ניתן לשייך את הקיראמיקה לתקופת הברזל ב', בעיקר למאות ח–ז לפני סה"נ.

ההקבלות הטובות ביותר הן מגבעון – ברזל ב'; שומרון, שלבים 5–7 (שלב החורבן האשורי והשלב שלאחר החורבן)¹⁵. מן היישובים הכפריים הסמוכים לאזורנו נמצאו הקבלות קרובות ביותר בטירת יהודה,¹⁶ שלב ייסוד החווה, מאות ח–ז לפני סה"נ, ובסקר החוות ממזרח ומדרום-מזרח לאפק¹⁷. בחוות וביישובים הכפריים, שנסקרו על-ידי ישראל פינקלשטיין, נמצאו טיפוסים של כלי חרס הזהים לאתר של חרבת ג'מעין. הם מתוארכים למאות ח–ז לפני סה"נ.

התקופה ההלניסטית (לוחות 3, 5, 7, 9, 10)

בחלק ניכר מהבניינים שנחפרו, נמצאו שברי כלי חרס מהתקופה ההלניסטית. לא הבחנו בכל שלב חיים או שינויים ארכיטקטוניים שניתן לייחסם לתקופה זו, ורק עדות כלי החרס מלמדת על השימוש באתר בתקופה ההלניסטית. ריכוז גדול של שברי כלי-חרס נמצא בלוקוס 403 – היקב. נראה לנו, שיש קשר בין השלב ההלניסטי באתר עצמו ובין מגדלי השדה הפזורים סביב (להלן). למרות הקושי בהגדרה מדויקת של הקיראמיקה ההלניסטית, ניתן לתארך את המימצא הקדום למאה השלישית לפני סה"נ, והמאוחר – עד לתקופה ההרודיאנית. נמצאו סירי בישול וקנקנים, המקבילים לאלה של שומרון ובית צור¹⁸, מאות ג–ב לפני סה"נ, וקנקנים מיריחו ומחומת ירושלים, החופפים את תקופת בית הורדוס.

לחלק מהקנקנים והקערות שנמצאו בחרבת ג'מעין הקבלות מעניינות בחוות החקלאיות שנסקרו על-ידי י' פינקלשטיין (לעיל, הערה 17). לאחרונה, חפר יצחק מגן חווה חקלאית בקלנדיה, מצפון לירושלים. בביקור במקום יכולנו למצוא דמיון מעניין בין כלי החרס של קלנדיה לאלה של ג'מעין. החופר מתארך את קלנדיה על סמך מימצא נומיסמטי עשיר. לדעתו, התקיים האתר ממחצית המאה השלישית ועד המרד הגדול¹⁹.

הרקע ההיסטורי של חרבת ג'מעין

בבתי המגורים של חרבת ג'מעין לא חלו בתקופת הברזל ב' שינויים ארכיטקטוניים מפליגים. פה ושם נסגר פתח ונסתמה חצר על-ידי קיר (כגון בניין 100). ברצפות ניכרים תיקונים קלים, בעיקר תוספת של קירטון כתוש, שגרם לעיבוי הרצפות. מימצא כלי החרס מצביע על חיים באתר במאות ח–ז לפני סה"נ. לפנינו יישוב כפרי שהתקיים במשך דורות אחדים עד נטישתו. הנסיון להעלות קווים לרקע ההיסטורי של ייסוד האתר ושל נטישתו, נתקל בקשיים שונים. התמונה הסופית לא נתבררה עד תומה.

על סמך הסקרים הארכיאולוגיים שנערכו בשנת תשכ"ח באזורי יהודה, אפרים ומנשה, נתבררה התמונה הבאה²⁰: במאות ח–ז לפני סה"נ חל שיא שני של התיישבות ישראלית בהרים ובשוליהם. חלק גדול מהאתרים הם יישובי "בנות" ליד

אתרים גדולים. תהליך ההתרחבות הישראלית החל עם ימי דוד ונמשך עד חורבן שומרון בידי האשורים.

לתוך המסגרת הכרונולוגית שצוירה לעיל, ניתן בהחלט לשבץ את תחילתו של היישוב בחרבת ג'מעין. האתר מייצג כפר חקלאי (בית אב גדול?), אשר פנה אל הטרשים הקשים במערב שומרון. בעבודה שקדנית ובתבונת כפיים הצליחו להקים יישוב נאה, לבנות מדרגות בסלע, לנטוע כרמי גפן וזית, לאצור את השמן ולדרוך את הענבים. בתי הקיבול ליין ולשמן מצביעים על תפוקה גבוהה של תוצרת חקלאית, שנועדה בחלקה הגדול ליצוא. קשה להעריך את מספר התושבים במקום, אך סביר להניח שהם מנו 600–1800²¹. הכפר היה מאורגן, ולו מוסדות הנהגה פנימיים; נבנו קירות מגן ונחצבו בורות מים סביב. בית-בד גדול עמד לרשות התושבים, ויקב לאיחסון היין. ממגורה תת-קרקעית (לוקוס 527 בבניין 500) ובית מחסנים (ל' 450) מעידים, לדעתנו, על דאגה לשנות מחסור ובצורת. יש להניח, שדגנים ובעלי חיים תפסו את מקומם הנאות בכלכלת היישוב.

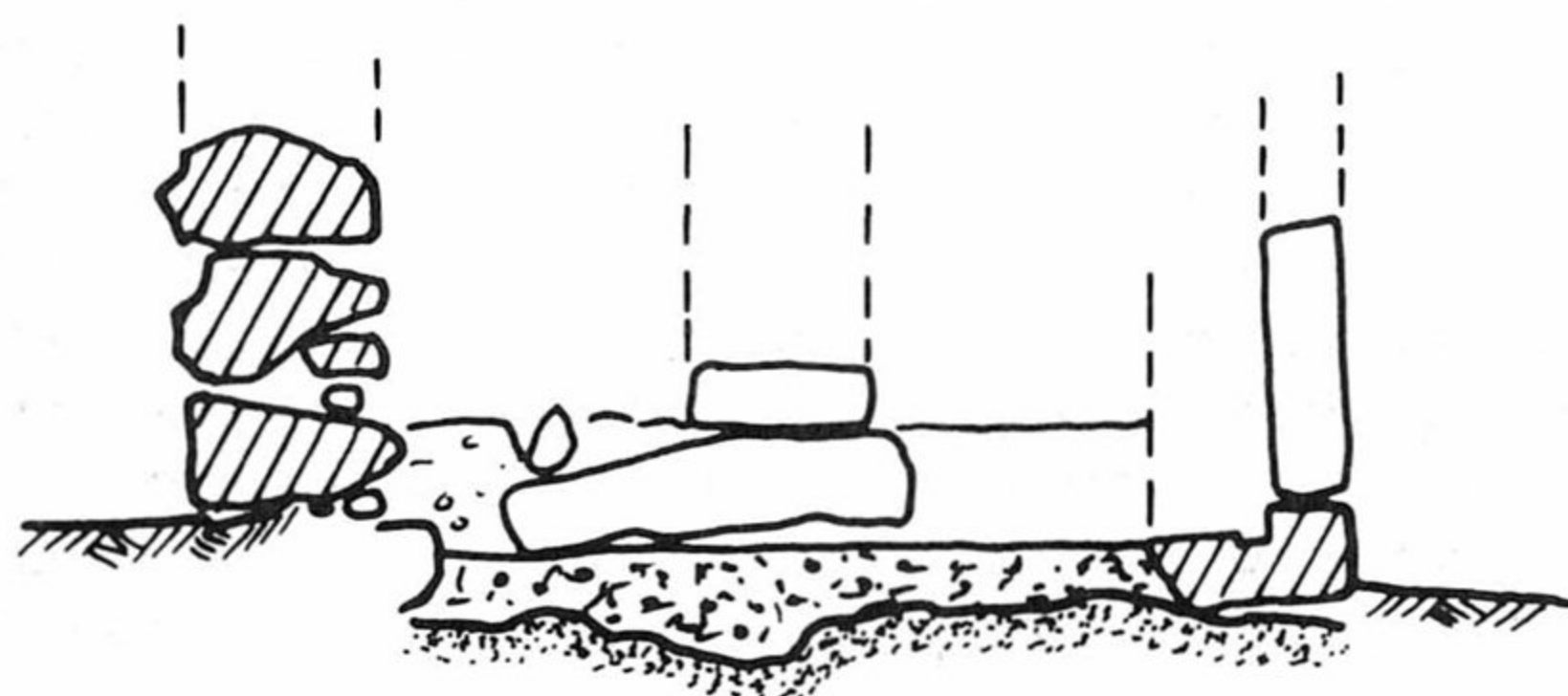
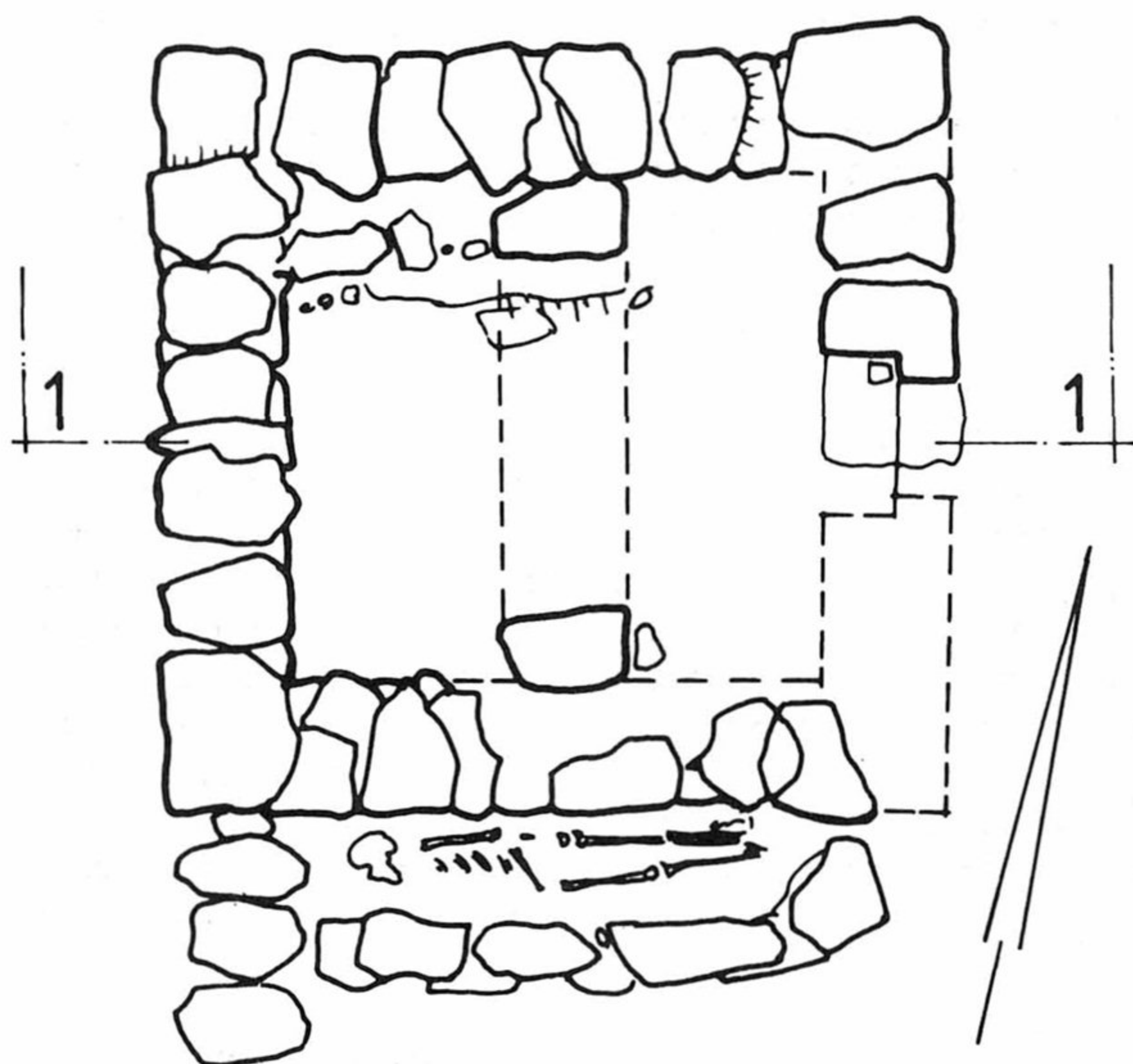
הרקע לנטישת היישוב אינו מחוור כל צורכו. נראה, שהעזיבה היתה שקטה – לא נמצאו כלי חרס שלמים ואין סימני חורבן או שריפה בבתים. על סמך מימצא כלי החרס, נמשכו החיים גם במאה השביעית, עד לנטישה. ואולי קשורה עזיבת היישוב במהומות, שאירעו באיזור בדמדומי השלטון האשורי בארץ-ישראל, אי-אז סביב 650 לפני סה"נ²².

נראה לנו, שהכפר הישראלי של חרבת ג'מעין יכול לשמש דוגמא ליישובי "הבנות" של תקופת המקרא. סביר להניח, שהעיר המרכזית שכנה במקומה של עזון הנוכחית, וסביבה נמצאו כפרי הבת והחוות החקלאיות.

מגדלי השדה

תריסר מגדלים חפרנו באיזור חרבת ג'מעין, שלושה מהם בתוככי הבניינים של האתר מתקופת הברזל ב' (תוארו לעיל בבניינים 100, 193, 50) ותשעה בשדות סביב. המגדלים נסקרו על ידינו כבר בשנת 1976, בעת הכנת המפה של תפרוסת מגדלי השדה של עזון.

באיזור ג'מעין מתחלקים המגדלים לשני טיפוסים עיקריים: מרובעים ועגולים. מגדל אחד יוצא דופן בצורתו ובממדיו הגדולים (להלן). המגדלים בנויים אבנים גדולות בדרך כלל. רוב האבנים מהוקצעות ומיעוטן אבני גזית. במגדלים שנמצאו בהם פתח, הריהו בעל סף, מזוזות ומשקוף מעובדים היטב, עד כדי אבני גזית. הבניה יבשה, ובשום מגדל לא הבחנו בחומרי מילוט. בקירות המגדלים נמצאים חללים קטנים, בעיקר במקומות המפגש של הנדבכים. נראה, שאין כאן פרי הזנחה או חוסר תכנון בבניה, כי אם שיטה מכוונת הקשורה לתפקוד המגדלים. לבד מהפתח, הנמוך בדרך כלל, לא מצאנו סימנים לחלונות או לפתחים בקירות המגדלים.

1-1

14. חרבת ג'מעין, מגדל 156 ב' – תכנית וחתך

כל מגדל עומד בחלקת שטח ברורה. את רוב החלקות מדדנו בעזרת מיפוי השטח וצילומי אוויר.

במקום בו היתה סכנת הרס והיעלמות המגדלים, חפרנו מבפנים ובחוץ, ואף פרקנו אחדים מהם אבן אחר אבן. בשאר המגדלים, חפרנו בפנים את שטח הרצפות ובדקנו בחוץ את יסודותיהם. בכל המגדלים היו מפולות אבן וסחף רב של עפר ואבן.

מגדל 156 ב

מידותיו 4.05×3.95 מ'. השתמר בגובה שלושה-ארבעה נדבכים, 1.50 מ'. הפתח במזרח. נשתמרה ממנו מזוזה שגובהה 0.80 מ' ולה סיתות שוליים יפה. סף אבן מעובד יפה ובו תעלה ושקע לציר של דלת שנפתחה פנימה, נמצא באתרו. רוחב הפתח היה 0.60 מ'. עובי הקירות 0.70 מ'. שתי אבנים הבולטות מצידי הקירות (אומנות?) נותנות מקום לשער, שלרוחב המגדל היתה קורת תמך לגג. על סמך השוואות עם מגדלים שלמים שנסקרו על ידינו במערב שומרון, ניתן לשחזר את גג האבן של המגדל. הגג היה בנוי קורות אבן, אשר הונחו על גבי קורת התמך המרכזית שעברה במרכז המגדל.

רצפת המגדל עשויה מאדמת טרה-רוסה וחלוקי-אבן. נראה שאדמת הטהרה-רוסה הובאה בכוונה פנימה, ובעזרתה יצרו מפלס פחות או יותר ישר. המילוי הונח על גבי הסלע הטבעי (הוא לא יושר ולא סותת).

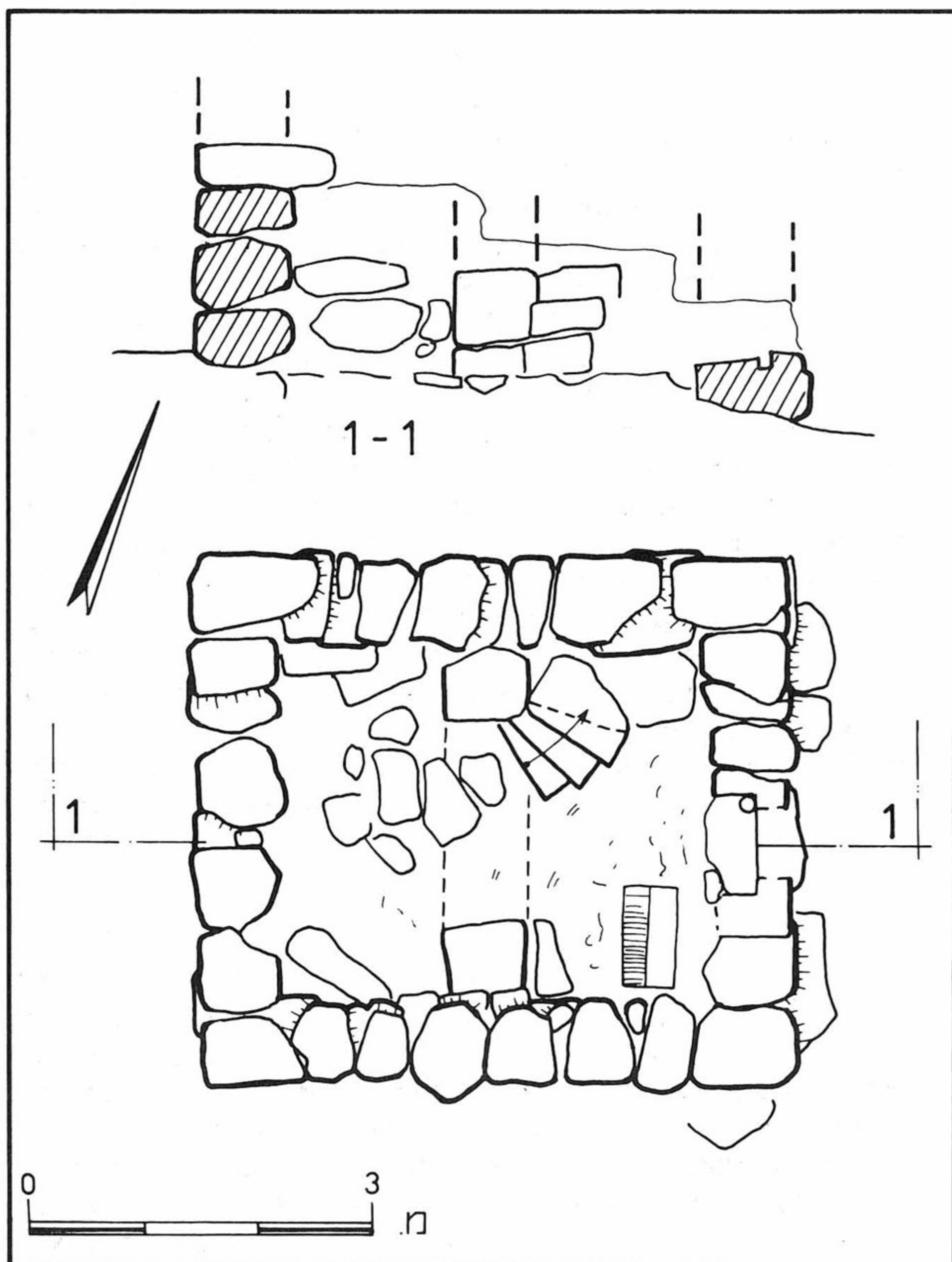
המימצאים במגדל 156 ב (לוח 9)

במילוי הרצפה ועליה נמצאו שברי כלי חרס מעטים. מכחול מברונזה או מנחושת הדומה לכלי לפיזור הכחל ושבר בסיס של בקבוק או של קערית זכוכית – נראים כצמד כלים קוסמטיים. שניהם הוגדרו כשייכים לתקופה הרומית²³. על רצפת המגדל נמצאו שבר גולגולת ושיניים של אדם. אלה הם שרידים של שני בני אדם: שבר הגולגולת הוא של נער או של נערה בגיל 16–17, השיניים – של ילד בן 8–9²⁴. יתכן שהכלים הקוסמטיים שייכים לקבורה הראשונה. מחוץ למגדל, צמוד לקיר הדרומי, נמצאה קבורה שלמה. הקבר בנוי אבני גוויל, שהונחו ברשלנות וללא תיאום ביניהן. מידות התא מבחוץ 3.00×0.90 מ'. גובה שני הנדבכים 0.60 מ'. השלד נמצא שלם ואורכו 1.70 מ'. הראש פנה מערבה והפנים לדרום. השלד הוגדר כשל אדם בגיל 25–30 שנה. מעניין לציין, שלפי הנוהג היהודי והנוצרי קברו כאשר הראש פונה מערבה.

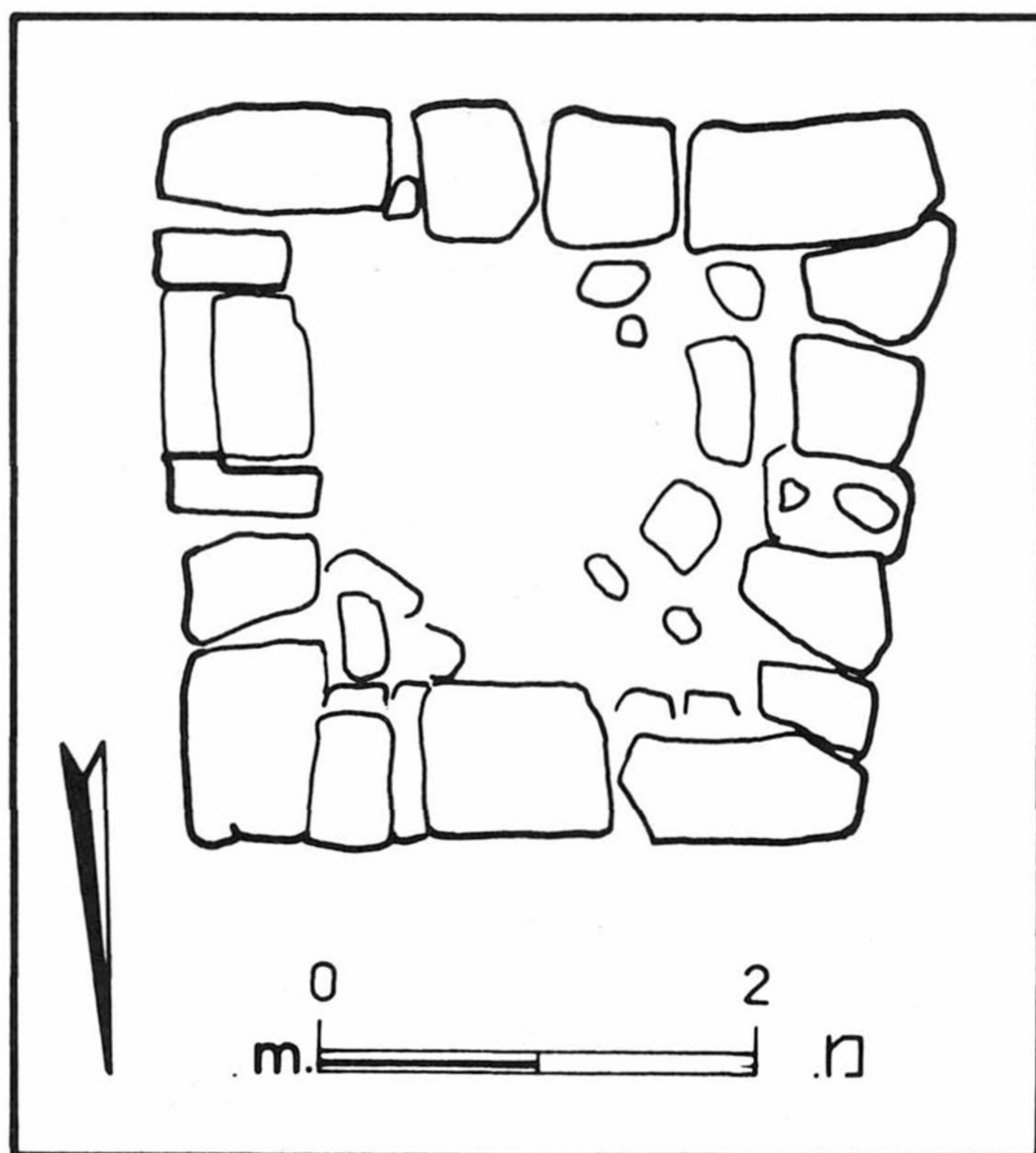
נראה לנו, שהקבורה בחוץ ושרידיה בפנים שייכים לתקופה אשר בה יצא המגדל מכלל שימוש, וניתן היה לקבור בקירבתו בלי חשש שהדבר יפריע לפעולת המגדלים. המימצאים מלמדים, שהקבורה היא בת התקופה הרומית – פרק זמן שבו, לפי מחקרנו, כבר יצאו המגדלים מכלל שימוש.

מגדל זה נמצא כ-10 מ' ממגדל 156, תופעה לא שגרתית בתפרוסת המגדלים על מפת עזון. מידות המגדל 5.20×4.10 מ'. גובה ההשתמרות – ארבעה נדבכים, 1.80 מ'. המגדל נבנה על מדרון משופע, ובוניו התאימו את הנדבכים לפני הסלע הלא ישרים. בקיר הצפוני והמערבי הובחנו אבנים עם סיתות שוליים. הפתח נמצא במזרח. הסף ואבני המזוזה נמצאו במקום. אבן הסף חצובה כולה מגוש אחד ומידותיה 1.00–0.80 מ'. בפינת האבן שקע לציר דלת שנפתחה פנימה. רוחב הפתח 0.80 מ'. באחת המזוזות שקע לברית. לאחר ניקוי מפולת אבנים ועפר של 1.00 מ', נתגלתה רצפת הסלע של המגדל. על גבי הסלע הטבעי נמצאה שכבת טרה-רוסה מהודקת, אל נכון רצפת המגדל. במקומות אחדים נמצא ריצוף של לוחות אבן גוויל. במרכז המגדל, משני צידי הקיר, נמצאו אומנות – ככל הנראה לתמיכת קורת הגג. שיטה דומה הובחנה גם במגדל 156 ב. נראה, ששיטת כיסוי הגג היתה דומה: קורות אבן אשר נשענו על קירות המגדל והקורה המרכזית בין הסף והאומנה הצפונית. נתגלו שלוש אבנים זו על גבי זו, מעין מדרגות. האבנים מסותתות היטב, עם דגם עדין, שאינו מצוי בשאר אבני המגדל. בין הסף לאומנה הדרומית נתגלתה אבן בעלת חתך של גמלון. הסיתות זהה לזה של אבני המדרגה. זוהי תופעה יוצאת דופן בבניית המגדלים, וטרם נתקלנו במדרגות פנימיות או באבן בעלת חתך משולש. יתכן שלפנינו עדות לשלב השני בקיום המגדלים – מדרגות שהובילו מבפנים אל הגג. בשלב הבנייה המקורי לא נזקקו הבונים למדרגות פנימיות. גם למשקוף המעוטר בעדינות אין כל מקום בתכנון המקורי, והוא נראה יוצא דופן בצורתו ובעיבודו. נראה, ששלב זה שיך לתקופה הרומית, למאות ג-ד, על-פי עדות כלי החרס המאוחרים שנמצאו במגדל.

מגדל זה נמצא למרגלותיה הצפוניים של גבעת חרבת ג'מעין. למגדל צורה א-סימטרית. מידותיו הן: 3.45×3.10 מ'. נשתמרו שני נדבכים בלבד. פתח המגדל נמצא במזרח. נמצא באתרו סף מאבן גדולה 1.10×0.74 מ'. בסף שקע לציר של דלת, אשר נפתחה פנימה. רוחב הפתח 0.70 מ'. רצפת המגדל נמצאה מתחת למפלס סף האבן: על גבי הסלע הטבעי, שלא יושר, הובחנה רצפת עפר מהודקת ומשובצת אבני גוויל. בניקוי המפולת בפנים, נמצאו קורות הגג. נראה שהגג כוסה בקורות אבן, בשיטת האלכסון בפינות, ועל גביהן נמתחו קורות מקיר לקיר. בעפר הרצפה נמצאו שברים מעטים של כלי חרס מהתקופה ההלניסטית.

15. חרבת ג'מעין, מגדל 156א' - תכנית וחתך

16. חרבת ג'מעין, מגדל 117 – תכנית

מגדל 401 (לוח 9)

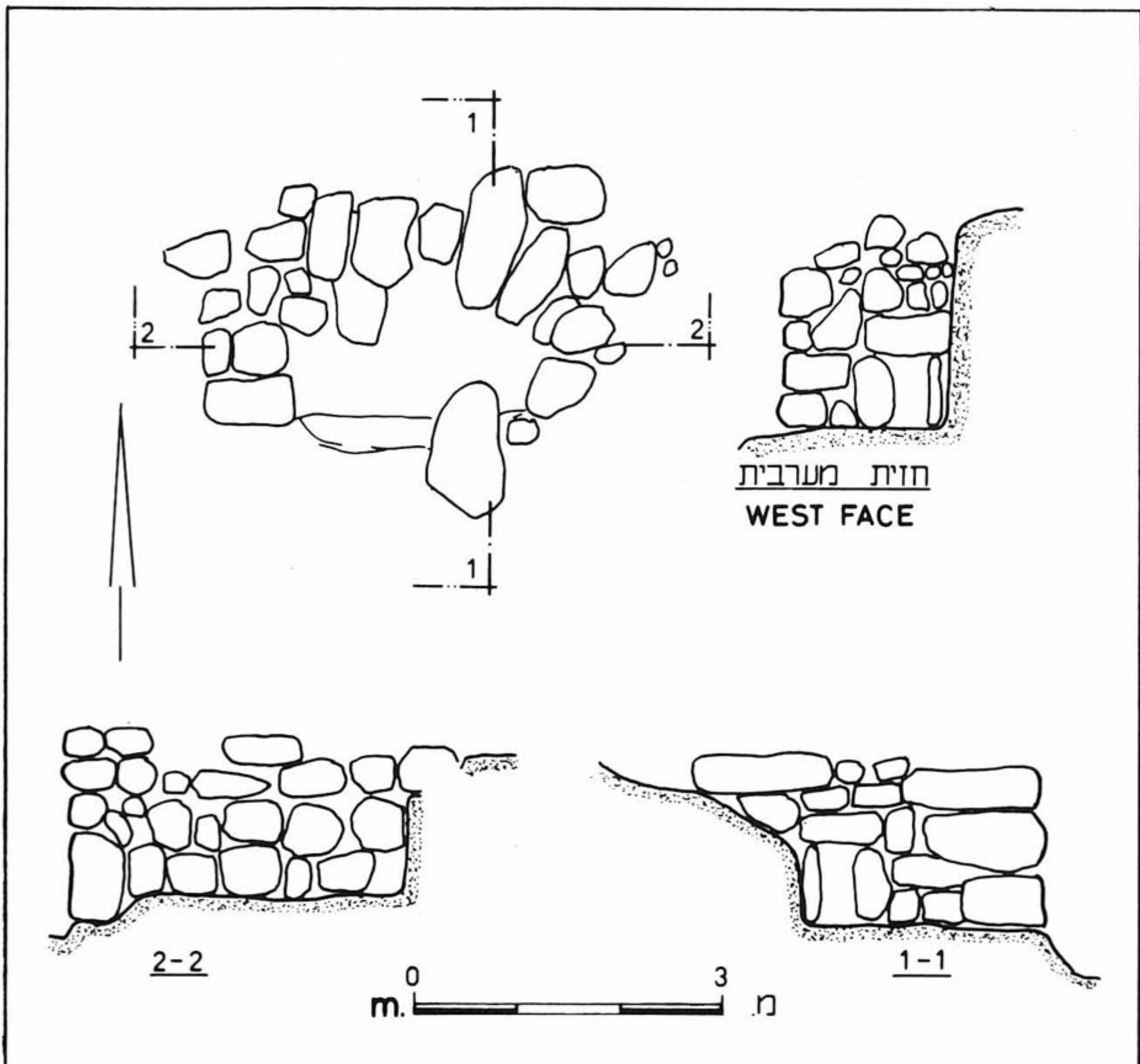
המגדל שכן כ־150 מ' מצפון לחרבת ג'מעין, בפסגת הגבעה הטרשית. מידות המגדל 3.10×3.20 מ'. שרדו שני נדבכים מעל פני הקרקע, ונדבך אחד מתחת לפני הקרקע. סף אבן חצוב נמצא במערב. בבניינו ובצורתו דומה מגדל זה למגדל 117. קורת אבן של כיסוי הגג נמצאה בתוכו. רצפת המגדל היא רצפת הסלע הטבעי, מיושרת בעפר מהודק ומשובצת מעט אבני גוויל. בבדיקת הנדבכים מבחוץ הוברר, שאלה הותאמו לפני הסלע בדייקנות. בשום מקום לא נחצב הסלע הטבעי ולא יושר בעת הקמת המגדל. בקרבת המגדל נמצא ספלול חצוב בסלע. קוטרו ועומקו 0.25 מ', לערך. בפנים המגדל ומחוצה לו נמצאו מעט שברי כלי־חרס. מגדל זה נהרס לגמרי בעת הקמת היישוב החדש, מעלה שומרון.

מגדל 155

מגדל קטן – 2.50×2.50 מ'. הוא נמצא בשטח טרשי, 250 מ' לערך מצפון לחרבת ג'מעין. חלק מהמגדל בנוי על שן סלע, ומשלב אותו בקירות וברצפה. סלע האם בונה את רצפת המגדל, שאינה מפולסת. לא הובחנה כניסה, יתכן בשל שוד של אבני המגדל. פנים המגדל הוא בעל ממדים קטנים ביותר: 1.60×1.20 מ'. שברי גוף בודדים, שלא ניתנו להגדרה, נמצאו בפנים המגדל.

מגדל 400

שוכן על המדרון הצפוני של הגבעה, שגובהה 316 מ', בין המגדלים 117 ו-155. מידות החוץ של המגדל 4.00×2.60 מ'. שרדו ארבעה נדבכים בגובה 1.90 מ'.

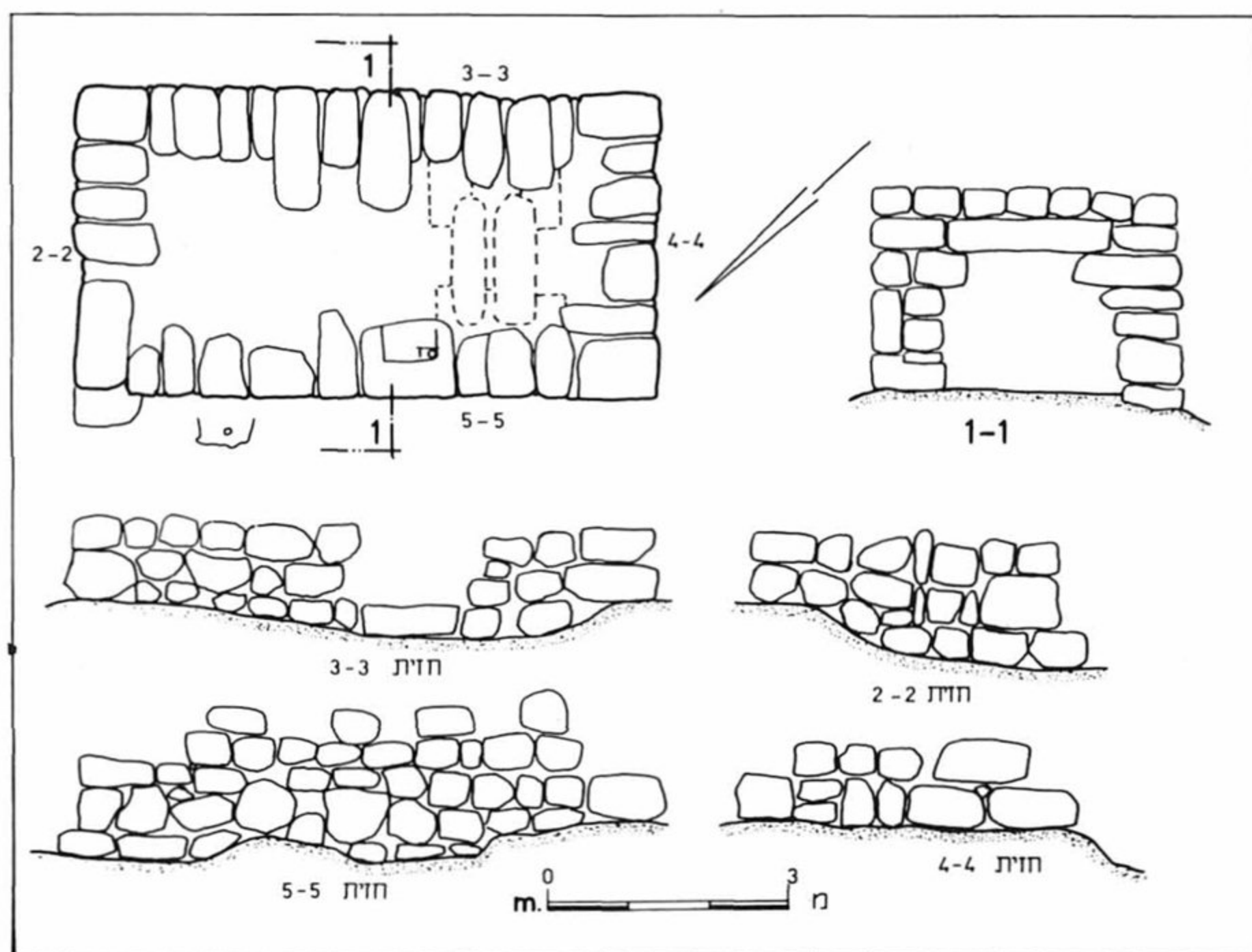

17. חרבת ג'מעין, מגדל 400 – תכנית וחתכים

מדרום למגדל ניצלו הבונים מדרגת סלע טבעית ולא בנו קיר. פתח המגדל נמצא במערב. הפתח בנוי שלוש אבנים בלתי מסותתות וללא סידורים לדלת-עץ. הכניסה צרה ונמוכה 0.80×0.32 מ'. מידות הרוחב הקטנות של המגדל (2.60 מ') איפשרו לסגור את הגג בקורות אבן שהונחו לרוחב – מהקיר לשן הסלע הטבעית. מידות הפנים של המגדל קטנות: 2.60×1.70 מ'. הגובה המקורי – 1.20 מ'.

מגדל 229 (לוח 9)

זהו מגדל גדול, מרשים בממדיו ובמצב השתמרותו הטוב. המגדל נמצא על הגבעה הדרומית של חרבת ג'מעין. מידות החוץ: 7.20×3.80 מ'. נשתמרו ארבעה-חמישה נדבכים בגובה 2.00 מ'. גובהו המקורי היה 2.50 מ'. הגג התמוטט פנימה, וקורות האבן נמצאו בעת הניקוי. לחלק מהקורות מידות של 0.60 מ' רוחב, 1.70 מ' אורך. במערב נחשף סף מאבן גדולה במיוחד – 1.20×0.95 מ'. גובה האבן 0.45 מ'. בסף חצובים שקע לדלת, שרוחבו 0.77 מ' וגומה לציר הדלת, שעומקה 0.12 מ'. רק החלק הדרומי של המגדל נחפר, מהסף פנימה. יתר חלקי המגדל לא נחפרו. הקטע שנוקה על ידינו – מידותיו 3.00×2.10 מ', והוא נראה כחדר אחד מן השניים אשר

18. חרבת ג'מעין, מגדל 229 – תכנית וחזיתות

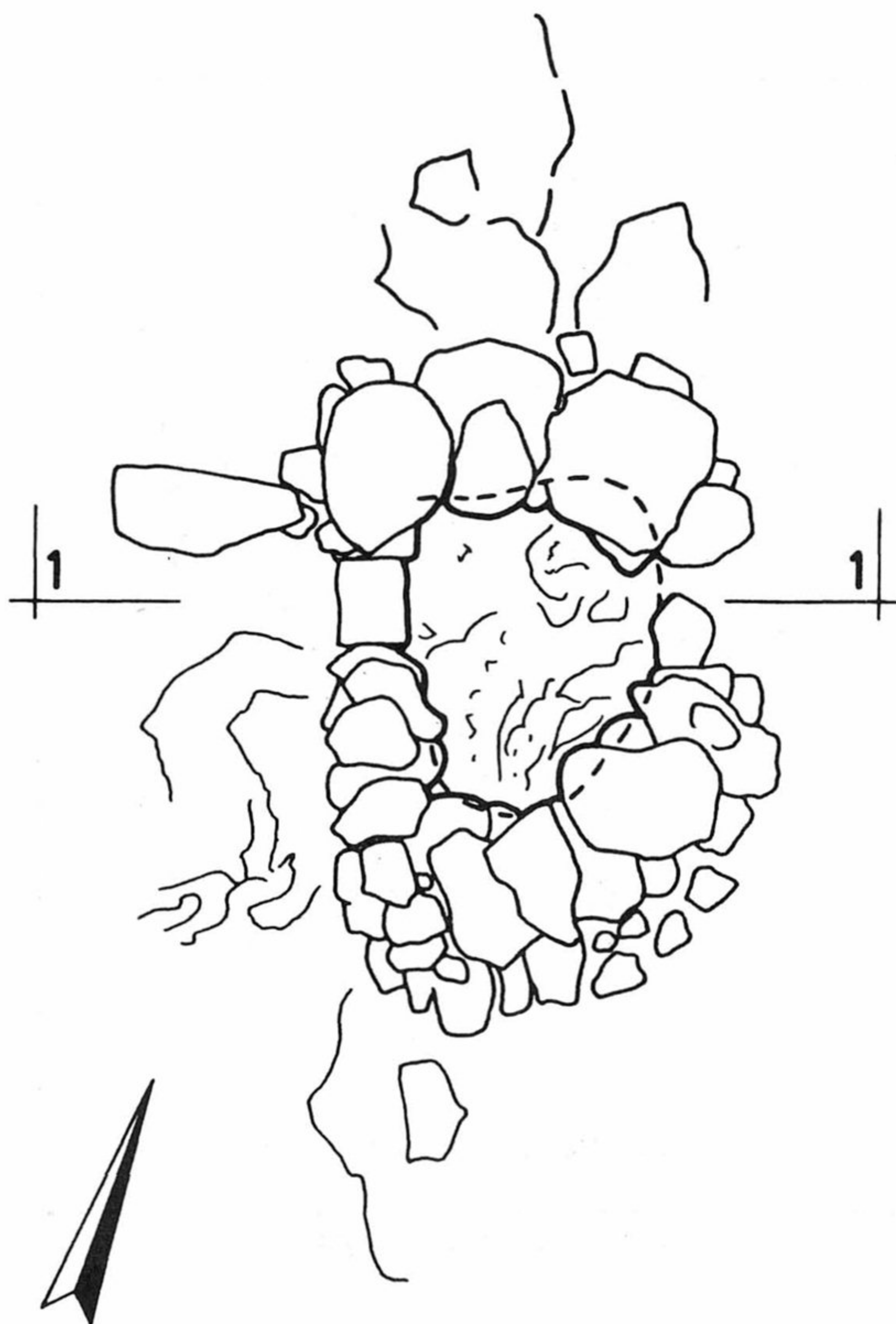
במגדל. רצפת המגדל מצויה על גבי הסלע הטבעי. מבחוץ בדקנו את הקיר הדרומי והמזרחי של המגדל. הנדבכים התחתונים מותאמים לסלע הלא ישר. אין כל סימנים לסיתות או ליישור הסלע מבחוץ או מבפנים. המגדל קורה בקורות אבן, שרובן נמצאו, כאמור, נפולות בפנים. שיטת ההנחה וכיסוי הגג מוצגים בתוכנית המגדל: הנדבך החמישי בקירות הובלט פנימה. נוצר מעין זיז בולט, שעליו הניחו את הקורות לגג ואבני משקולת לחיזוק וכמשקל נגד לקורות הארוכות. על גבי הקורות הונח נדבך שביעי של קורות לאורך. בקרבת הקיר הצפון-מערבי של המגדל נמצא ספלול חצוב. במרחק 15 מ' מצפון למגדל, מצוי משטח סלע גדול. בתוכו חצובה גת. מידות משטח הדריכה: 2.20×2.00 מ'. בור האיסוף רבוע – 1.14×1.15 מ'. עומקו 0.80 מ'. בתחתית הבור שקע קטן לניקוז אחרון ומדרגה להקלת הכניסה והיציאה. בחלק החפור של המגדל נמצאו שברים אחדים של כלי חרס מהתקופה ההלניסטית.

מגדל 234 (לוח 9)

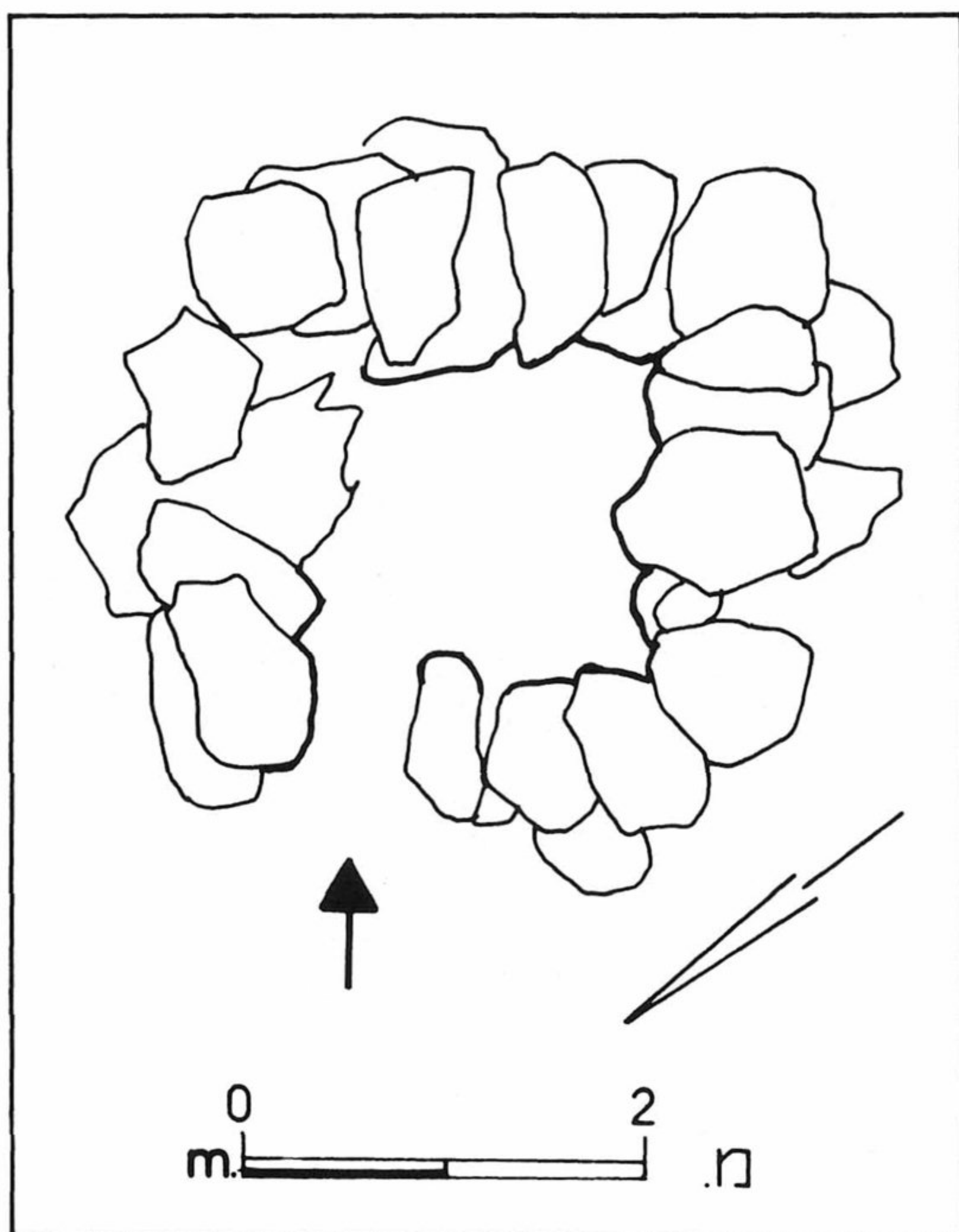
נמצא מצפון-מזרח לחרבת ג'מעין. חלק מהמבנה מעוגל והחזית ישרה. מידותיו בחוץ: 4.50×3.10 מ'. עובי הקירות 1.00 מ' בערך. לבד מהפתח בנוי המגדל אבני גוויל גדולות. הפתח נמצא במערב, שלם ובאתרו. אבן הסף גדולה, 1.10×0.62 מ'. גובהה 0.20 מ'. המזווה הדרומית בנויה אבן אחת וגובהה 0.90 מ'. המזווה הצפונית בנויה שתי אבנים, לאותו גובה. לא הובחנו כל חציבות לבריש או לציר של דלת. הסלע הטבעי מהווה את רצפת המגדל. החלל הפנימי של המגדל – 2.70×1.90 מ', וגובהו המקורי 1.70 מ', לערך. גג המגדל נבנה בשיטת "האיגלו": נדבכים בולטים פנימה, עד היווצרות כיפה קטנה, שנסגרה באבן אחת תואמת וגדולה. מגדל 234 בנוי בחלקו בתוך הקרקע, והקיר המזרחי מנצל את מדרגת הסלע ו"מסתתר" בתוכה. אל המגדל ניגשים גלי סיקול אחדים. במגדל נמצאו שברי כלי חרס מעטים מהתקופה ההלניסטית.

מגדל 237:

נמצא מדרום למגדל 234. המבנה מעוגל, מזכיר בצורתו את המגדל הקודם. מידות החוץ: 3.80×3.00 מ'. נשתמרו שלושה-ארבעה נדבכים בגובה 1.50 מ'. הבנייה באבן גוויל, בנדבכים גדולים. הפתח נמצא במערב (לא נחפר). אבן מזווה נמצאה באתרה. רצפת המגדל הושתתה על הסלע הטבעי. המגדל נראה בחלקו כתת-קרקעי. הוא משולב ובנוי בתוך גלי הסיקול שבקרבתו. המקום נפגע בעת סלילת דרך ליישוב החדש.

0 3
m מ'

20. חרבת ג'מעין, מגדל 237 – תכנית

מימצא כלי החרס במגדלים

בדרך-כלל מימצא כלי החרס במגדלים הוא דל, והשברים לרוב קטנים. החלל הקטן של פנים המגדלים ורצפת הסלע לא איפשרו השתמרות כלי חרס שלמים. לעיתים אין מוצאים במגדלים כל מימצא בעל ערך.

כאשר יצאו המגדלים מכלל שימוש חקלאי-כלכלי, הם יכלו לספק צל ומחסה לכל דיכפין. הואיל ולרוב המגדלים חלל פנימי קטן, ניקו המשתמשים את שרידי קודמיהם

החוצה. במקרים יוצאי דופן מצאנו במגדלים ריכוז של שברי כלי חרס, ואלה איפשרו דיון כרונולוגי ממש.

בחלק מיסודות המגדלים מצאנו כלי חרס מתקופת הברזל ב', אל נכון שרידים שנשטפו מהיישוב ושדותיו. עיקר הממצא הקיראמי של המגדלים מקביל לשלב ההלניסטי של היישוב (לעיל). בעיקר בולטים בכמותם הקנקנים לסוגיהם. נראה שהחומר הקיראמי הקדום ביותר במגדלים הוא מהמאות ג-ב לפני סה"נ. ההקבלות הקרובות ביותר הן מהשכבות ההלניסטיות של שומרון, טירת יהודה והחוות שנסקרו על ידי י' פינקלשטיין בדרום-מזרח אפק. כמו כן הובחנו כלים הרווחים בתקופה ההרודיאנית. שברי כלים אחדים ניתנים לתיארוך למאות א-ב לספה"נ ושברים בודדים בלבד למאות ג-ד.

במגדל 156 א נמצאו אבנים אחדות בעלות סיתות שוליים, הנראה הלניסטי.

הערות למגדלים שסביבות חרבת ג'מעין

כאמור, נתגלו ונחפרו שני טיפוסים של מגדלי שדה: מגדלים מרובעים ומגדלים עגולים. מבחינת אופי הבנייה וטיבה קודמים המגדלים העגולים למרובעים. אולם ההוכחה הארכיאולוגית לכך, המתבססת על כלי החרס, איננה חד-משמעית. כל מגדל עומד בחלקתו, ואילו שטח החלקות איננו שווה.

על סמך חפירת שלושת המגדלים בתוככי הבתים של ח'רבת ג'מעין (100, 193, 50) ניתן להציע מסגרת כרונולוגית לזמן הקמתם. נראה, שהמגדלים הוקמו כאשר היישוב הברזלי לא היה מאוכלס עוד. התקופה ההלניסטית היתה, לדעתנו, זמן בניית המגדלים ביישוב ובסביבתו. משך הקיום העיקרי של המגדלים נמשך עד המאות א-ב לספה"נ. נראה שהפסקת פעולתם קשורה במרד הראשון או השני. במגדלים נמצא שלב שימוש נוסף, אשר נפסק במאה הרביעית. לא נמצא כל חומר שיעיד על שימוש מאוחר יותר במגדלים.

נראה לנו, שלמגדלים היה תפקיד חקלאי-כלכלי בלבד. הם קשורים, לדעתנו, בגידול הגפן ובתעשיית היינות שהיתה רווחת בסביבה. בשלב שני השתמשו במגדלים כמחסנים לכל חפץ וכמקומות קבורה. יתכן שביטול השימוש במגדלים בתפקידם המקורי, בתעשיית היינות, קשור בשתי סיבות עיקריות: א. מלחמות החורבן של המרד הראשון והשני, וכתוצאה מכך השינויים שחלו באוכלוסיה ובמדיניות הייצור. ב. שינויים בשיטות הטכנולוגיות בייצור היין.²⁵

הערות

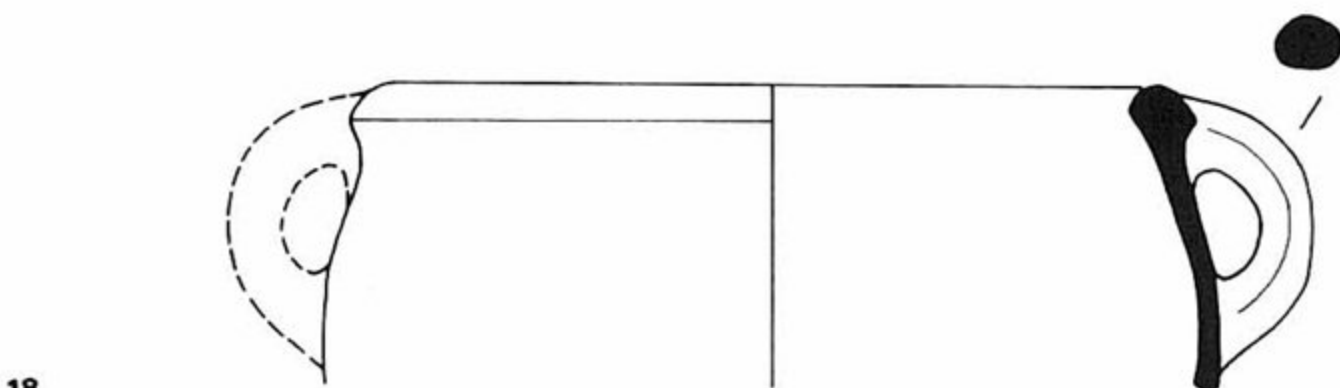
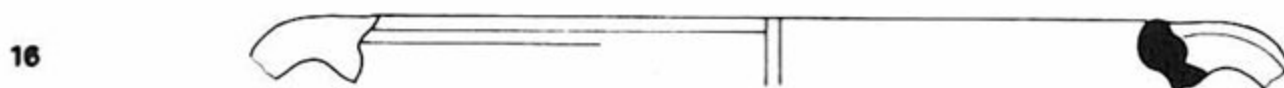
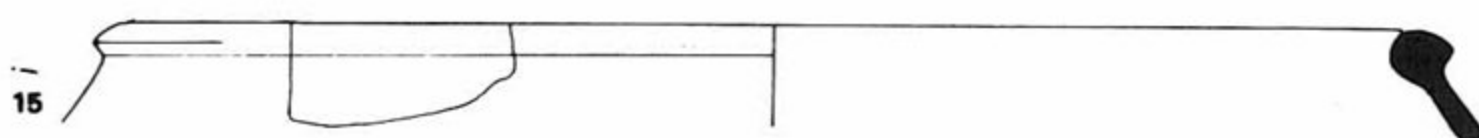
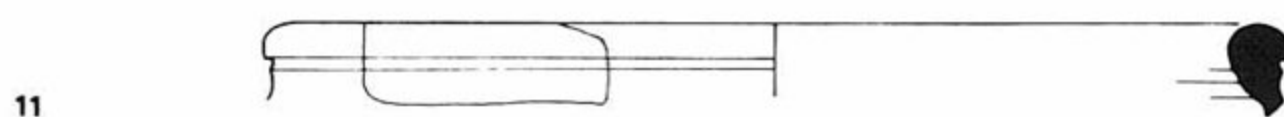
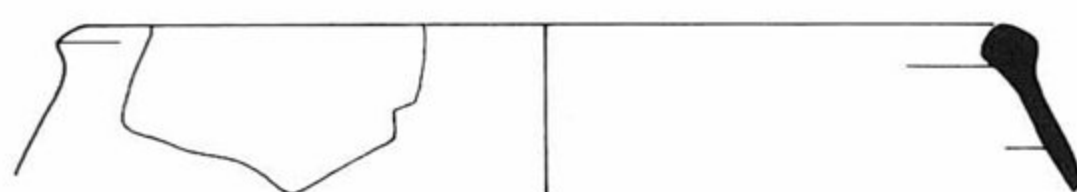
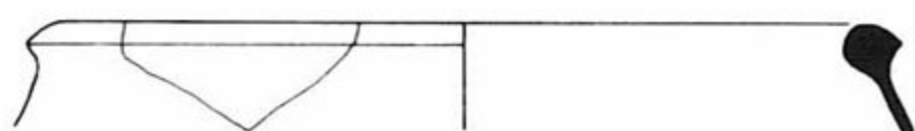
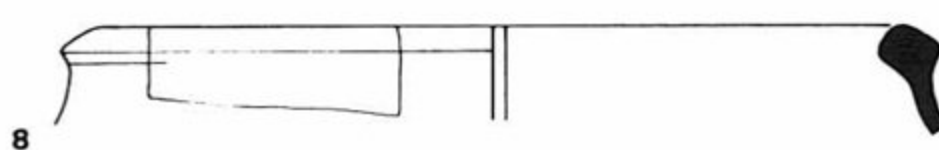
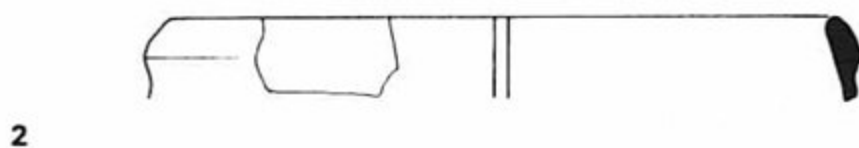
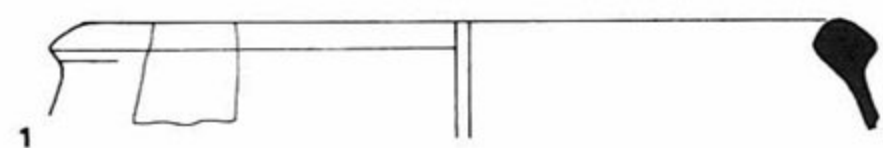
1. שני המטבעות שנתגלו באתר הם מהתקופה הממלוכית. הם זוהו בידי מר אריאל ברמן מאגף העתיקות. א. מטבע מבניין 500 לוקוס 527: הסולטן אל-אשרף נסיר אל דין שאבאן ב; הזמן 764-784 להיג'רה, 1363-1377 למניין המקובל. טביעת קהיר, שנת 1366. ב. מטבע מבניין 100 לוקוס 108: הסולטן אל-זהיר סוף אל דין ברקוק; הזמן 784-791 להיג'רה, 1382-1389.

- למניין המקובל. טביעת דמשק, שנת 1388. וראה: ש' דר, 'חרבת ג'מעין - כפר מתקופת המלוכה', קדמוניות 51-52 (תשמ"א); טבע וארץ, כרך כ"ד/1 (נובמבר-דצמבר 1981).
2. מיכאל אבי-יונה ושמואל ייבין, קדמוניות ארצנו, ת"א, 1955, עמ' 90-94; יגאל שילה, 'בית ארבעת המרחבים - טיפוס הבית הישראלי', בתוך: ארץ ישראל, כרך י"א (תשל"ג), עמ' 277-285.
3. יגאל שילה ואהרון הורביץ, 'שיטות חציבה ומחצבות לאבני גזית מתקופת הברזל', קדמוניות 31-30 (1975).
4. J.B. Pritchard, *Winery, Defenses and Soundings at Gibeon*, University of Pennsylvania (1964) pp. 1-27 fig. 62-64.
5. כלי החרס מתקופת בית-אומיה זוהה על-ידי גב' עווה זבולון ממוזיאון הארץ ברמת-אביב. הנני מודה לה על עזרתה ועל עצתה בבירור שאלות כרונולוגיות של הקיראמיקה המאוחרת.
6. לעיל, הערה 4, עמ' 23.
7. דוד עיטם, ייצור שמן ויין בהר אפרים בתקופת הברזל, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1980.
8. חוליית הסקר של מערב שומרון פעלה בשנים 1974-1978. בעת גילוי בתי-הבד מתקופת הברזל ב' השתתפו בסקר יגאל טפר, זאב ספראי, משה לוי, שמעון אפלכאום ושמעון דר - רכז החוליה. יגאל טפר היה הראשון אשר שם לב למיתקנים החצובים בסלע והציע לראות בהם בתי-בד קמאיים.
9. על מעשר תוצרת חקלאית שנאסף לערי המסכנות של הממלכה ראה: יוחנן אהרונ, כתובות ערד, ירושלים 1975, כתובת מס' 5, עמ' 21.
10. על משלוח יין ושמן למחסני הממלכה ראה מאמרו המסכם של יוחנן אהרונ, על חרסי שומרון, בתוך: שומרון - לקט מאמרים ומקורות, תל-אביב (1971).
11. צבי רון, 'השפעת הדירוג החקלאי בהרי יהודה ובהרי שומרון על התהליכים המורפולוגיים', בתוך: בין חרמון לסיני - יד לאמנון, קובץ מאמרים בידיעת הארץ בעריכת מ' ברושי, ירושלים (תשל"ז), עמ' 24-28; הנ"ל, 'התפוצה של המדרגות החקלאיות בהרי ירושלים', בתוך: יהודה ושומרון, פרקים בגיאוגרפיה יישובית, בעריכת א' שמואלי, ד' גרוסמן, ר' זאבי, ירושלים (תשל"ז), עמ' 210-229. וראה לאחרונה תגליותיו של גרשון אדלשטיין בהרי ירושלים, המלמדות על מפעלי בניה ודירוג חקלאי בימי בית ראשון, בתוך: תקצירי הרצאות של הקונגרס הארכיאולוגי השישי בישראל, (תשל"ט).
12. יוסף מיוחס, הפלחים, ירושלים תרצ"ז, עמ' 48.
13. שמואל אביצור, אדם ועמלו - אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 160.
14. דיון מפורט בממצא כלי החרס של חפירת חרבת ג'מעין ייעשה במקום אחר. כלי החרס נבחנו על ידי הארכיאולוגים הפרופסורים משה כוכבי ורות עמירן, גב' עווה זבולון ומר יוסף פורת. הנני מודה להם על עצתם ועזרתם.
15. ראה הערה 4 עמ' 14-16, ציורים 35-44. וכן: *Samaria - Sebaste No. 3: The Objects* from Samaria, London, (1957); K.M. Kenyon, *Israelite Pottery* pp. 119-129, 161, figs. 6, 7, 9, 11, 21, 30.
16. ז' ייבין, ג' אדלשטיין, 'חפירות טירת יהודה', עתיקות כרך ו', ירושלים (תשל"ל), ציור 4.
17. ישראל פינקלשטיין, התיישבות כפרית בשולי ההר באגן הירקון בתקופה הישראלית-הלניסטית. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת ת"א (1978), לוחות 15-20.
18. ראה הערה 15, סמריה-סבסטה לוח 41: 1. וכן: P.W. Lapp, 'Palestinian Ceramic Chronology 200 B.C. - A.D. 70' *ASOR* (1961) pp. 185 c; 157 E; 152 F-G.
19. יצחק מגן, 'קלנדיה - חווה חקלאית', חדשות ארכיאולוגיות ס"ז-ס"ח (1978); קדמוניות, 67-66 (תשמ"ה). הנני מודה למר יצחק מגן על שהראה לי את מימצאי החפירה טרם פרסומה.

20. יהודה, שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח. העורך: משה כוכבי, ירושלים תשל"ב, עמ' 21; 154-155; 199-200. ראה לאחרונה יישוב כפרי מסביבות ירושלים שנוסד במאות שמינית-שביעית לפני סה"נ - חפירת ג' אדלשטיין. חדשות ארכיאולוגיות ס"ט-ע"א (1979).
21. החישוב מבוסס על 20 בתים בעלי 6 חדרים בממוצע. בכל חדר גרו 5 נפשות לערך. החישוב מתאים גם לנוסחה של 40-50 נפש לדונם בשטח בנוי.
22. הרעיון הועלה על-ידי פרופ' ישראל אפעל, בעת סיור שנערך באתר החפירות. על הרקע ההיסטורי של ימי שלטון אשור ראה למשל: חיים תדמור, 'ימי בית ראשון ושיבת ציון', בתוך: תולדות עם ישראל בימי קדם, בעריכת ח"ה בן-ששון, תל-אביב, (1969), עמ' 136-146.
23. שבר הזכוכית הוגדר על-ידי גב' גוסטי לרר מ"מוזיאון הארץ" שברמת-אביב, תל-אביב. תודתי לה על כך.
24. שבר הגולגולת והשיניים הוגדרו על-ידי ד"ר נורמן רוזנבאום מבית הספר המלכותי לרפואת שיניים, לונדון - אנגליה. הנני מביע את תודתי לד"ר רוזנבאום, אשר השקיע מאמצים רבים בטיפול ובהגדרה של שרידי השלדים מהחפירות ומהסקר בשומרון.
25. על מגדלי השדה של מערב שומרון ראה: ש' דר, התפרוסת היישובית של מערב שומרון, ת"א 1982, עמ' 148-195; על תפקיד המגדלים בתעשיית הגפן, עמ' 230-267.

לוח 1

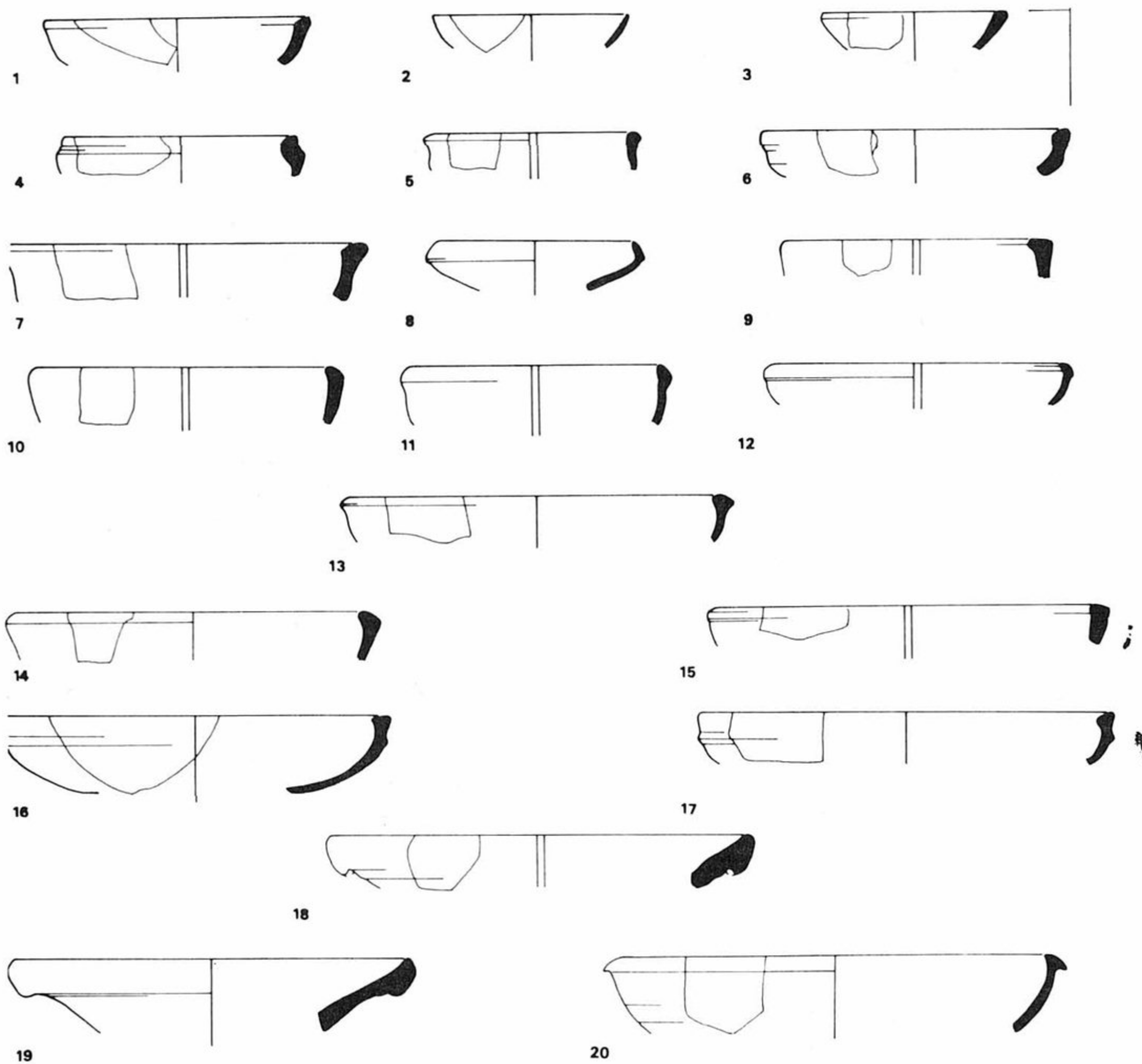
מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים לבנים.	450-20	בניין 450 לוקוס 455
2.	קדרה. חרס חום כהה.	450-33	בניין 450 לוקוס 457
3.	קדרה. חרס חום עם חצצים, ליבה אפורה.	450-19	בניין 450 לוקוס 455
4.	קדרה. חרס חום-אדום עם גריסים.	100-42	בניין 100 לוקוס 100 מגדל
5.	קדרה. חרס חום.	193-2	בניין 193 לוקוס 197
6.	קדרה. חרס אדמדם עם גריסים.	404-7	מדרגה חקלאית 404
7.	קדרה. חרס חום בהיר.	450-37	בניין 450 לוקוס 457
8.	קדרה. חרס חום עם חצצים.	500-24	בניין 500 לוקוס 520
9.	קדרה. חרס חום אדמדם.	551-13	מגדל בטחון 551
10.	קדרה. חרס אדמדם עם חצצים.	500-10	בניין 500 לוקוס 521
11.	קדרה. חרס חום אדמדם עם גריסים, ליבה שחורה.	450-31	בניין 450 לוקוס 457
12.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים, ליבה אפורה.	100-30	בניין 100 לוקוס 102-3
13.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים.	500-2	בניין 500 לוקוס 526
14.	קדרה. חרס חום-אדום עם חצצים.	450-21	בניין 450 לוקוס 455
15.	קדרה. חרס חום בהיר, גריסים לבנים.	450-22	בניין 450 לוקוס 455
16.	קדרה. חרס חום-אדום.	551-14	מגדל בטחון 551
17.	קדרה. חרס חום בהיר.	500-11	בניין 500 לוקוס 521
18.	קדרה. חרס ורוד.	551-15	מגדל בטחון 551

0 10cm.

לוח 2

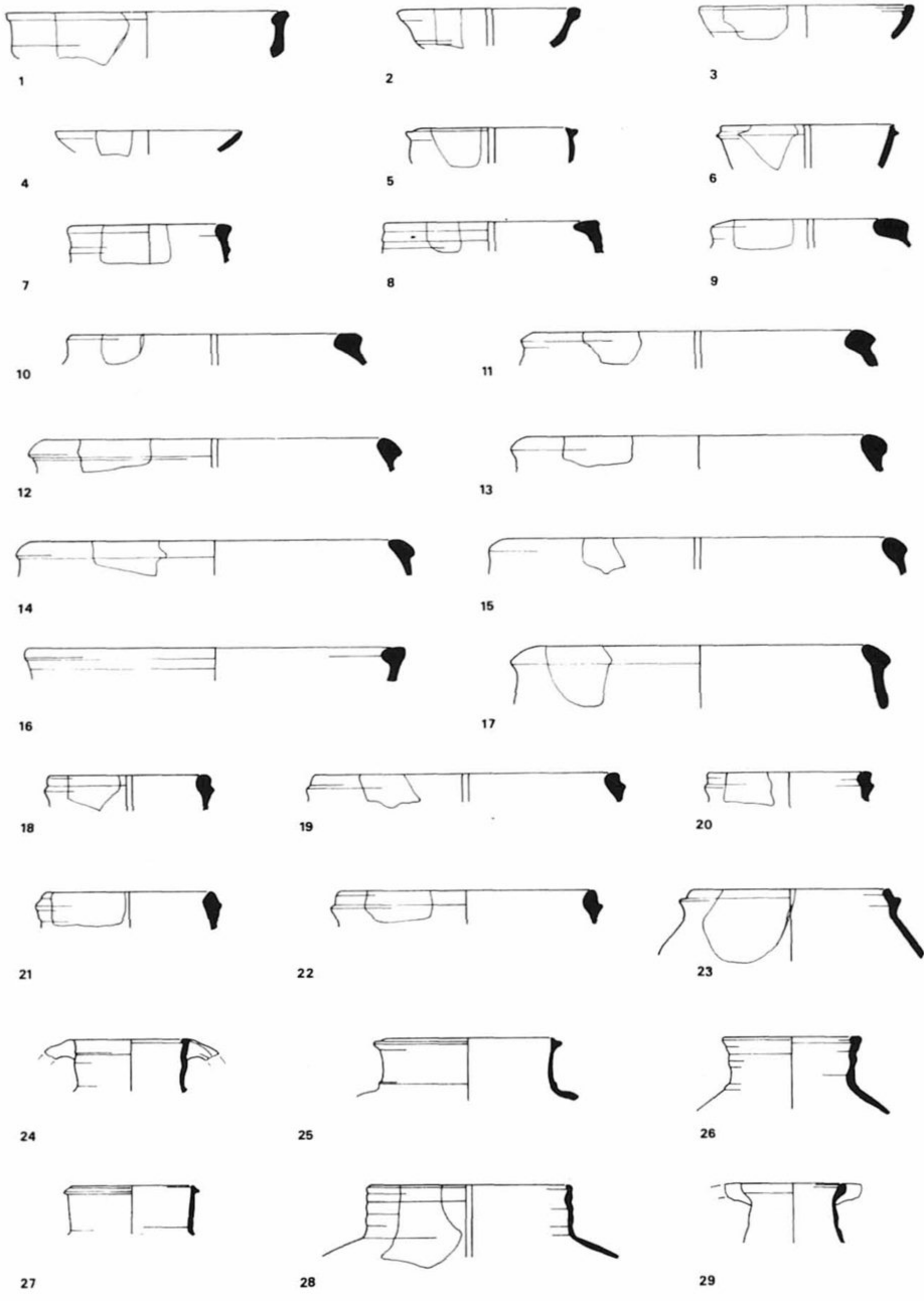
מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	קערה. חרס אדום עם חצצים.	500-3	בניין 500 לוקוס 526
2.	קערה. חרס ורוד, ליבה שחורה.	100-2	בניין 100 לוקוס 108
3.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם, דופן דקה.	450-40	בניין 450 לוקוס 453
4.	קערת בישול. חרס חום-אדום.	500-4	בניין 500 לוקוס 526
5.	קערה. חרס שחור.	450-50	בניין 450 לוקוס 457
6.	קערה. חרס שחור.	450-64	בניין 450 לוקוס 457
7.	קערה. חרס חום עם גריסים.	500-14	בניין 500 לוקוס 521
8.	קערה. חרס חום.	450-1	בניין 450 לוקוס 453
9.	קערה. חרס חום אדמדם.	404-5	מדרגה חקלאית 404
10.	קערה. חרס חום בהיר, שרידים של חיפוי אדום בפנים.	450-63	בניין 450 לוקוס 457
11.	קערה. חרס ורוד עם גריסים.	450-54	בניין 450 לוקוס 457
12.	קערה. חרס ורוד.	450-34	בניין 450 לוקוס 457
13.	קערה. חרס ורוד, ליבה אפורה.	100-19	בניין 100 לוקוס 108
14.	קערה. חרס חום-אדום, גריסים רבים.	551-3	מגדל בטחון 551.
15.	קערה. חרס אדמדם.	450-41	בניין 450 לוקוס 452
16.	קערה. חרס ורוד.	100-7	בניין 100 לוקוס 113
17.	קערה. חרס ורוד בהיר.	100-32	בניין 100 לוקוס 104
18.	מורטריה. חרס בהיר.	551-1	מגדל בטחון 551
19.	מורטריה. חרס חום בהיר.	450-2	בניין 450 לוקוס 453
20.	מורטריה. חרס חום.	450-17	בניין 450 לוקוס 455

0 10cm

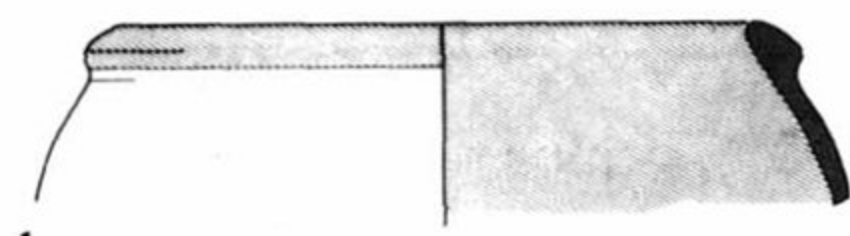
לוח 3

מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	קערה. חרס ורוד־אדמדם עם גריסים	403-70	יקב 403
2.	קערה. חרס חום בהיר.	403-80	יקב 403
3.	קערה. חרס חום־ורוד עם גריסים.	403-61	יקב 403
4.	קערה. חרס אפור.	403-64	יקב 403
5.	קערה. חרס בהיר.	403-76	יקב 403
6.	קערה. חרס בהיר.	403-79	יקב 403
7.	קדרה. חרס חום־ורוד.	403-17	יקב 403
8.	קדרה. חרס ורוד.	403-18	יקב 403
9.	קדרה. חרס ורוד.	403-39	יקב 403
10.	קדרה. חרס אפור בהיר.	403-38	יקב 403
11.	קדרה. חרס ורוד־אפור.	403-37	יקב 403
12.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים.	403-62	יקב 403
13.	קדרה. חרס אפור	403-55	יקב 403
14.	קדרה. חרס ורוד עם גריסים.	403-54	יקב 403
15.	קדרה. חרס חום עם גריסים.	403-81	יקב 403
16.	קערה. חרס בהיר עם גריסים.	403-1	יקב 403
17.	קדרה. טין ורוד עם גריסים.	403-60	מבנה מעל יקב 403
18.	סיר בישול. חרס חום־אדמדם.	403-16	יקב 403
19.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים.	403-63	יקב 403
20.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים.	403-47	יקב 403
21.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים.	403-19	יקב 403
22.	סיר בישול. חרס אדום עם גריסים.	403-69	יקב 403
23.	סיר בישול. חרס חום־אדמדם.	403-57	מבנה מעל יקב 403
24.	סיר בישול. חרס אדום.	403-25	יקב 403
25.	סיר בישול. חרס בהיר.	403-6	יקב 403
26.	סיר בישול. חרס אדמדם.	403-30	יקב 403
27.	סיר בישול. חרס חום־אדמדם.	403-5	יקב 403
28.	סיר בישול. חרס אדום דק.	403-7	יקב 403
29.	סיר בישול. חרס בהיר דק.	403-66	יקב 403

לוח 4

מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	קדרה. חרס ורוד עם גריסים ומירוק אדום על השפה.	100-15	בניין 100 לוקוס 108
2.	קדרה. חרס חום בהיר, שרידים של חיפוי אדום.	450-61	בניין 450 לוקוס 456
3.	קדרה. חרס ורוד עם מירוק בזלתי.	450-5	בניין 450 לוקוס 453
4.	קדרה. חרס חום, חיפוי אדום.	450-59	בניין 450 לוקוס 456
5.	קדרה. חרס חום, חיפוי אדום.	450-56	בניין 450 לוקוס 456
6.	קדרה. חרס ורוד, מירוק אדום מבריק על השפה.	450-66	בניין 450 לוקוס 453
7.	פערור. חרס אפור בזלתי עם גריסים.	403-74	יקב 403
8.	פערור. חרס חום בהיר.	403-77	יקב 403
9.	פערור. חרס חום בהיר.	403-13	יקב 403
10.	פערור. חרס ורוד-חום, ליבה שחורה.	100-1	בניין 100 לוקוס 108
11.	קנקן. חרס אדמדם, ליבה אפורה.	551-4	מגדל בטחון 551
12.	קנקן. חרס חום-אדמדם.	100-6	בניין 100 לוקוס 108
13.	קנקן. חרס בהיר, ליבה אפורה.	450-49	בניין 450 לוקוס 457
14.	קנקן. חרס אדמדם.	551-5	מגדל בטחון 551
15.	קנקן. חרס אדמדם, ליבה אפורה.	100-62	בניין 100 לוקוס 102-103
16.	קנקן. חרס בהיר.	450-35	בניין 450 לוקוס 457
17.	קנקן. חרס חום כהה עם גריסים.	100-23	בניין 100 לוקוס 102-103
18.	קנקן. חרס בהיר עם חצצים לבנים.	450-28	בניין 450 לוקוס 455
19.	קנקן. חרס אדמדם.	450-50	בניין 450 לוקוס 457
20.	קנקן. חרס אפור בזלתי עם גריסים וחצצים.	100-27	בניין 100 לוקוס 102-103
21.	קנקן. חרס חום כהה.	450-30	בניין 450 לוקוס 457
22.	קנקן. חרס חום בהיר בפנים וצבע בזלת בחוץ.	100-17	בניין 100 לוקוס 112
23.	קנקן. חרס בהיר.	450-36	בניין 450 לוקוס 457
24.	קנקן. חרס ורוד בהיר.	551-10	מגדל בטחון 551
25.	קנקן. חרס ורוד, ליבה אפורה.	450-18	בניין 450 לוקוס 455
26.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים, ליבה אפורה.	100-31	בניין 100 לוקוס 104
27.	קנקן. חרס חום-אדמדם עם גריסים וחצצים.	500-27	בניין 500 לוקוס 525
28.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים.	193-10	בניין 193 לוקוס 198
29.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים.	100-38	בניין 100 לוקוס 101
30.	קנקן. חרס ורוד עם ליבה אפורה.	100-14	בניין 100 לוקוס 115
31.	קנקן. חרס חום, ליבה שחורה.	450-23	בניין 450 לוקוס 455
32.	קנקן. חרס בהיר עם גריסים.	100-8	בניין 100 לוקוס 113
33.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים לבנים.	500-8	בניין 500 לוקוס 521
34.	קנקן. חרס חום-אדמדם.	450-8	בניין 450 לוקוס 453
35.	קנקן. חרס חום, חיפוי שחור.	450-58	בניין 450 לוקוס 456
36.	קנקן. חרס אדמדם.	450-52	בניין 450 לוקוס 457
37.	קנקן. חרס אפור, ממורק בצבע בזלתי.	100-39	בניין 100 לוקוס 101
38.	קנקן. חרס בצבע בזלתי.	100-34	בניין 100 לוקוס 104
39.	קנקן. חרס חום עם מירוק בזלתי.	450-9	בניין 450 לוקוס 453

1

2

3

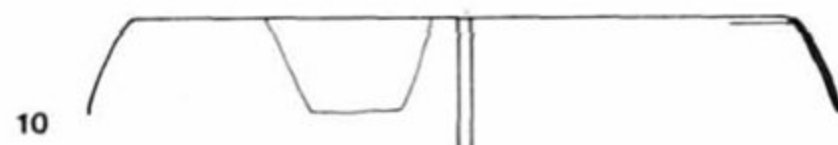
7

8

9

10

11

12

13

14

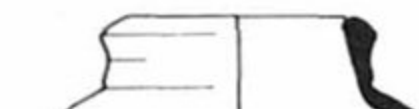
15

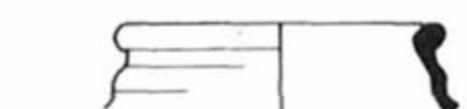
16

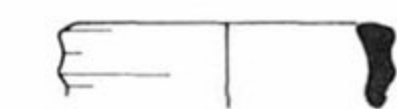
17

18

19

20

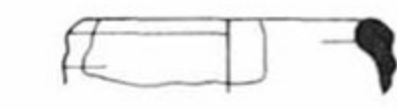
21

22

23

24

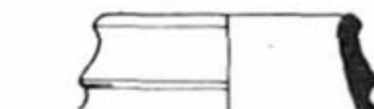
25

26

27

28

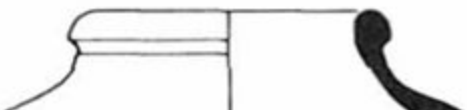
29

30

31

32

33

34

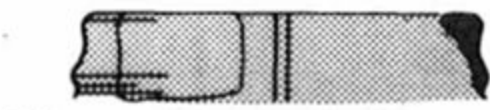
35

36

37

38

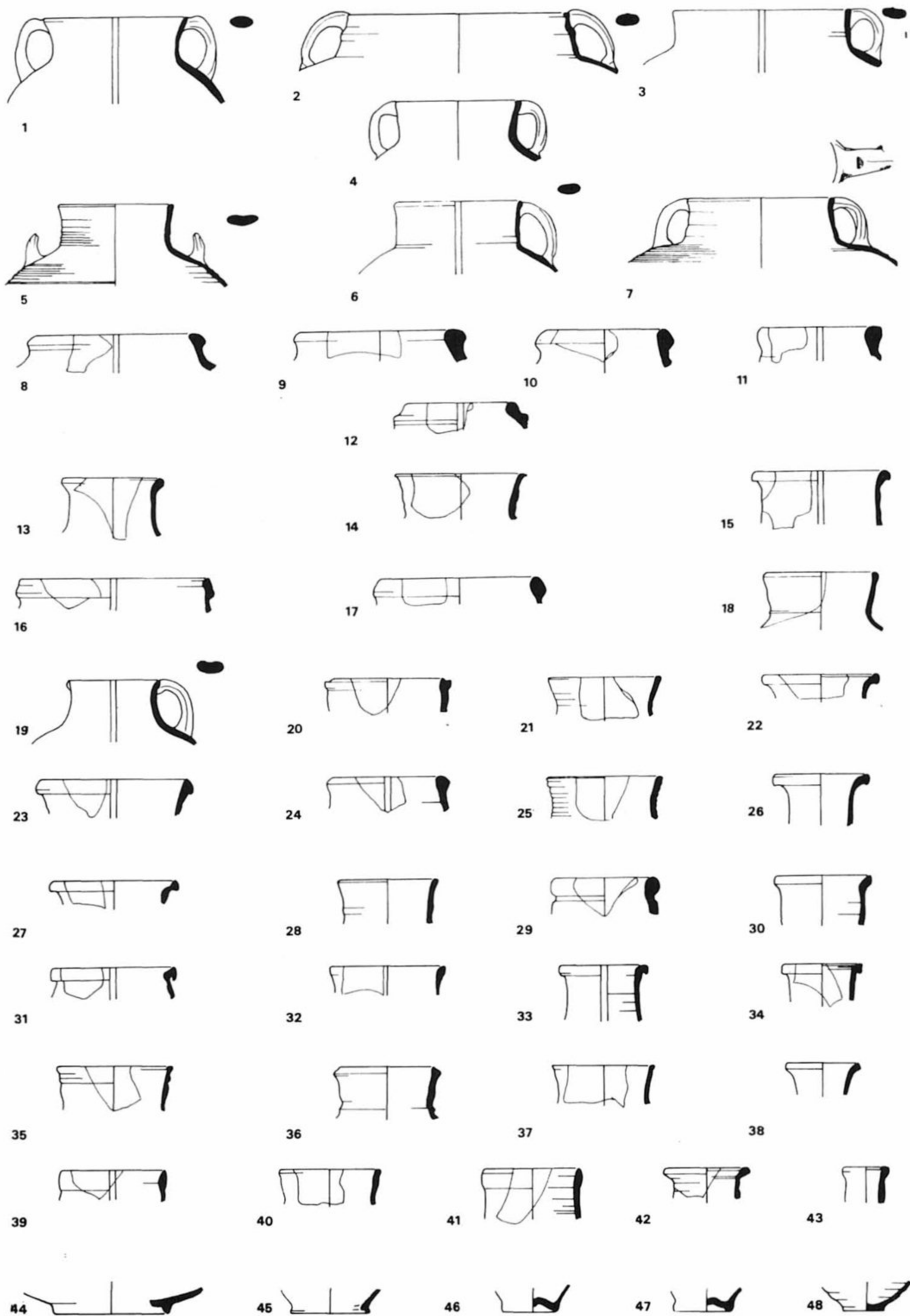

39

0 10cm

לוח 5

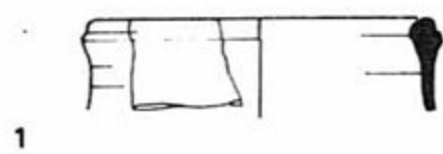
מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	סיר בישול. חרס אדום, ליבה אדומה.	403-34	יקב 403
2.	סיר בישול. חרס אדום.	403-15	יקב 403
3.	סיר בישול, חרס אדום.	403-8	יקב 403
4.	סיר בישול. חרס אדום, ליבה שחור.	403-21	יקב 403
5.	סיר בישול. חרס אדמדם, ליבה שחורה.	403-2	יקב 403
6.	סיר בישול. חרס אדמדם.	403-3	יקב 403
7.	סיר בישול. חרס אדמדם.	403-43	יקב 403
8.	קנקן. חרס אפור בהיר עם גריסים.	403-67	יקב 403
9.	קנקן. חרס בהיר.	403-33	יקב 403
10.	קנקן. חרס ורוד.	403-59	יקב 403
11.	קנקן. חרס חום בהיר.	403-40	יקב 403
12.	קנקן. חרס חום עם גריסים.	403-11	יקב 403
13.	קנקן. חרס חום בהיר.	403-48	יקב 403
14.	פך. חרס צהבהב דק.	403-36	יקב 403
15.	קנקן. חרס בהיר.	403-27	יקב 403
16.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים.	403-9	יקב 403
17.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים.	403-35	יקב 403
18.	קנקן. חרס ורוד.	403-20	יקב 403
19.	פך. חרס אדמדם.	403-56	יקב 403
20.	פך. חרס בהיר.	403-46	יקב 403
21.	פכית. חרס אדמדם, ליבה שחורה.	403-52	יקב 403
22.	פך. חרס בהיר.	403-49	יקב 403
23.	פך. חרס בהיר.	403-32	יקב 403
24.	פך. חרס ורוד.	403-10	יקב 403
25.	פכית. חרס אדמדם.	403-51	יקב 403
26.	פך. חרס צהוב בהיר.	403-78	יקב 403
27.	פכית. חרס בהיר.	403-24	יקב 403
28.	פך. חרס אדמדם.	403-45	יקב 403
29.	פך. חרס ורוד עם גריסים.	403-53	יקב 403
30.	פך. חרס בהיר.	403-44	יקב 403
31.	פך. חרס בהיר.	403-12	יקב 403
32.	פכית. חרס אדום.	403-29	יקב 403
33.	פך. חרס צהבהב דק.	403-14	יקב 403
34.	פכית. חרס בהיר.	403-72	יקב 403
35.	פך. חרס אדמדם.	403-75	יקב 403
36.	פך. חרס בהיר.	403-42	יקב 403
37.	פכית, חרס אדום.	403-28	יקב 403
38.	פכית. חרס בהיר.	403-23	יקב 403
39.	פך. חרס בהיר.	403-41	יקב 403
40.	פך. חרס אדמדם.	403-4	יקב 403
41.	פך. חרס בהיר עם גריסים.	403-71	יקב 403
42.	פכית. חרס בהיר.	403-26	יקב 403
43.	פכית. חרס אדמדם.	403-50	יקב 403
44.	בסיס. חרס אפור.	403-48	בניה מעל יקב 403
45.	בסיס פכית. חרס בהיר.	403-65	יקב 403
46.	בסיס. חרס בהיר.	403-22	יקב 403
47.	בסיס פכית. חרס בהיר.	403-73	יקב 403
48.	בסיס פכית. חרס בהיר.	403-31	יקב 403

0 10cm

לוח 6

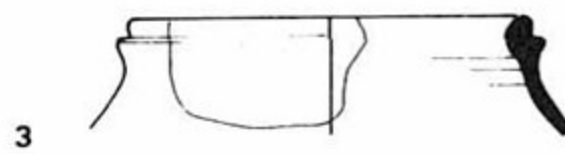
מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים.	450-57	בניין 450 לוקוס 456
2.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם, דופן דקה.	450-3	בניין 450 לוקוס 453
3.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים לבנים.	450-4	בניין 450 לוקוס 453
4.	סיר בישול. חרס חום.	450-29	בניין 450 לוקוס 457
5.	סיר בישול. חרס אדמדם.	551-2	מגדל בטחון 551
6.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם עם גריסים.	100-28	בניין 100 לוקוס 3-102
7.	סיר בישול. חרס חום-שחר עם גריסים.	450-38	בניין 450 לוקוס 457
8.	סיר בישול. חרס חום.	500-23	בניין 500 לוקוס 526
9.	סיר בישול. חרס חום-אדום.	450-47	בניין 450 לוקוס 452
10.	סיר בישול. חרס חום עם חצצים לבנים.	500-5	בניין 500 לוקוס 528
11.	סיר בישול. חרס חום-אדום.	500-28	בניין 500 לוקוס 525
12.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם עם חצצים.	500-17	בניין 500 לוקוס 521
13.	סיר בישול. חרס חום-אדום עם גריסים, ליבה כהה.	100-40	בניין 100 לוקוס 101
14.	סיר בישול. חרס חום, ליבה שחורה.	500-16	בניין 500 לוקוס 521
15.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם עם גריסים רבים.	100-4	בניין 100 לוקוס 101
16.	סיר בישול. חרס שחור עם גריסים.	450-44	בניין 450 לוקוס 452
17.	סיר בישול. חרס אדמדם עם גריסים.	100-33	בניין 100 לוקוס 104
18.	סיר בישול. חרס אדמדם.	450-60	בניין 450 לוקוס 456
19.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים.	100-13	בניין 100 לוקוס 101
20.	סיר בישול. חרס חום, ליבה אפורה.	100-41	בניין 100 לוקוס 101
21.	סיר בישול. חרס חום, ליבה שחורה.	100-12	בניין 100 לוקוס 101
22.	סיר בישול. חרס אדום-חום.	551-6	מגדל בטחון 551
23.	סיר בישול. חרס חום.	450-32	בניין 450 לוקוס 457
24.	סיר בישול. חרס חום-אדום עם גריסים, ליבה שחורה.	100-21	בניין 100 לוקוס 111
25.	סיר בישול. חרס ורוד-אדום.	500-6	בניין 500 לוקוס 528
26.	סיר בישול. חרס חום-אדום עם גריסים.	551-9	מגדל בטחון 551
27.	סיר בישול. חרס אדום, ליבה אפורה.	100-22	בניין 100 לוקוס 111
28.	סיר בישול. חרס חום, ליבה שחורה.	500-18	בניין 500 לוקוס 521
29.	סיר בישול. חרס חום, סימני שריפה.	500-29	בניין 500 לוקוס 525
30.	סיר בישול. חרס חום-אדום.	404-8	מדרגה חקלאית 404
31.	סיר בישול. חרס חום עם גריסים, ליבה שחורה.	100-16	בניין 100 לוקוס 108

1

2

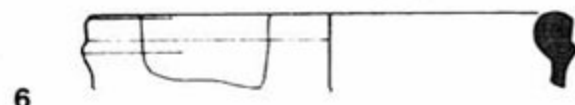
3

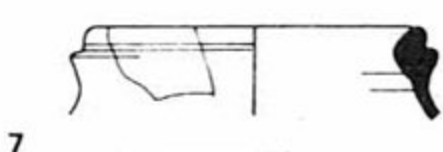
4

5

6

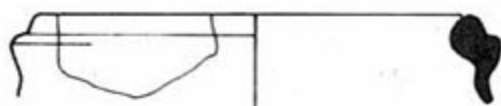
7

8

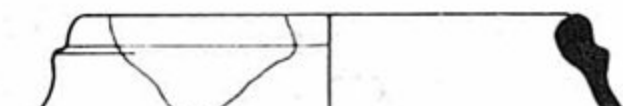
9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

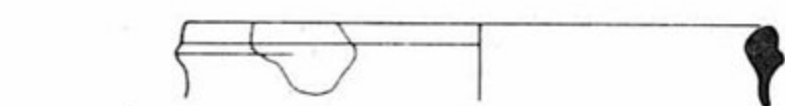
19

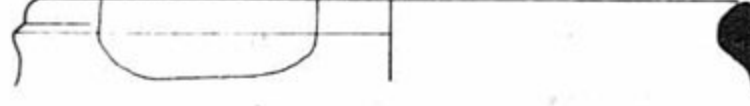
20

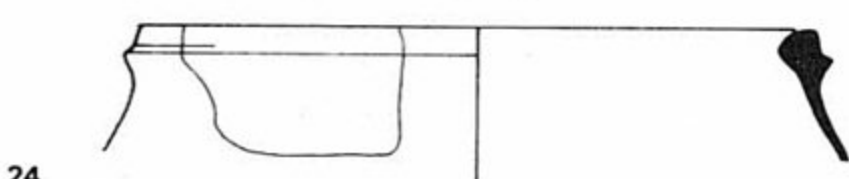
21

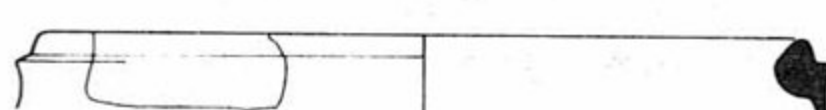
22

23

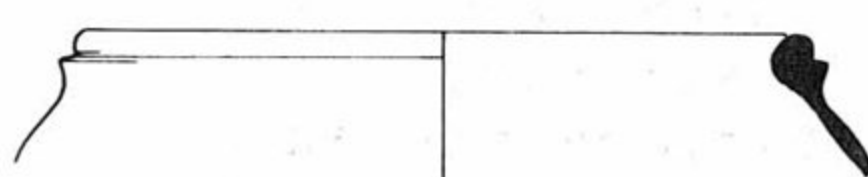
24

25

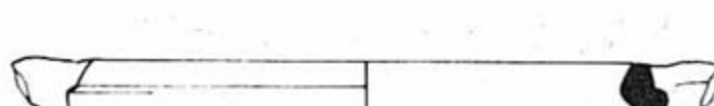
26

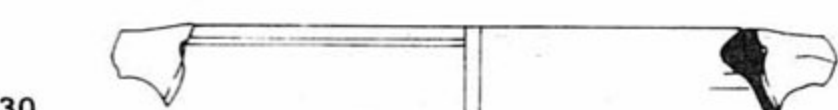
27

28

29

30

31

65

0 10cm

לוח 7

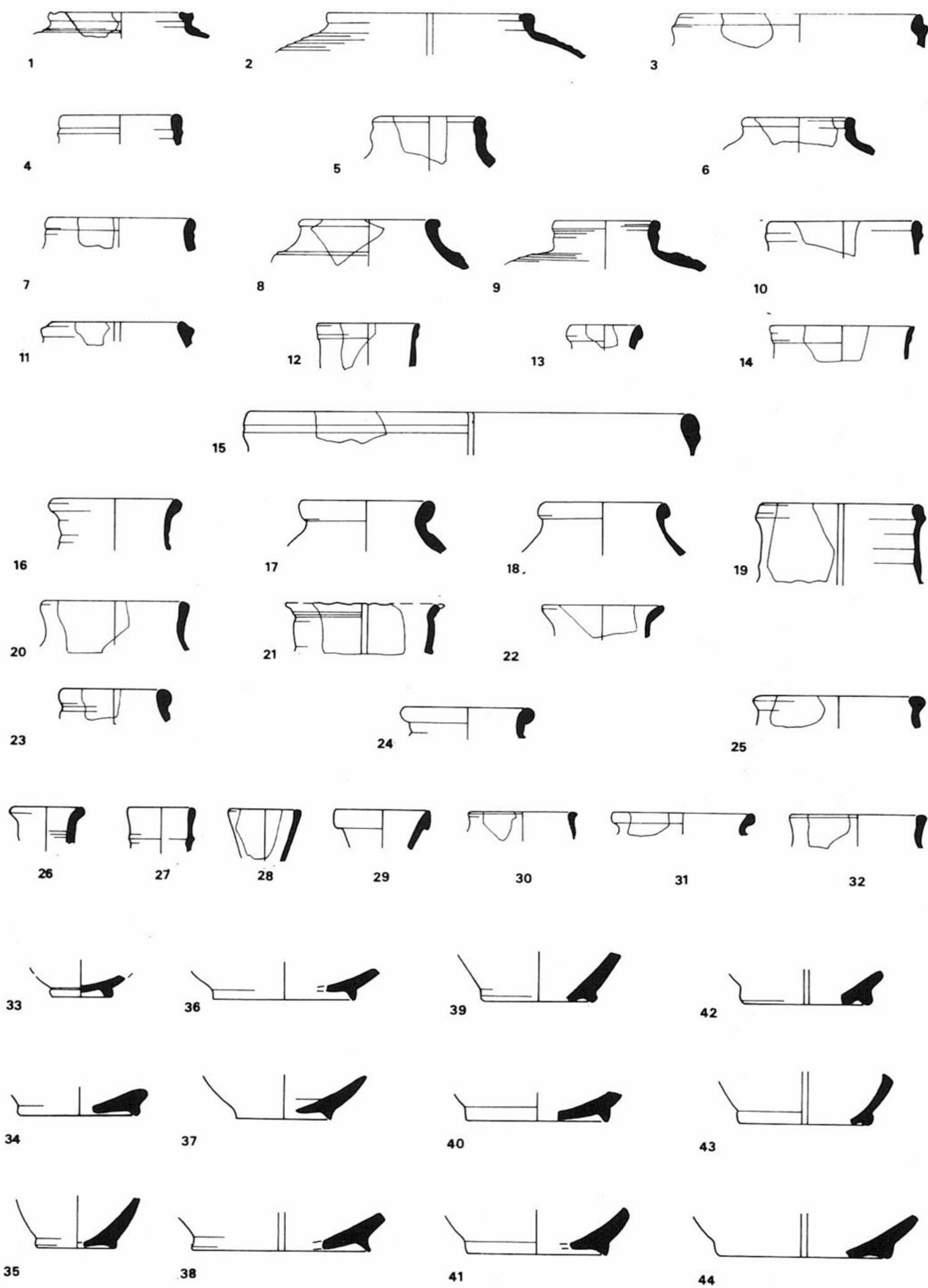
מספר
סידורי

כלי ותיאור

מספר
רישום

מוצא ולוקוס

1.	סיר בישול. חרס אדום.	702-8	בית-בד לוקוס 702 בור 6
2.	סיר בישול. חרס אדום, צילוע על הכתף.	702-2	בית-בד לוקוס 702 בור 6
3.	סיר בישול. חרס חום-אפור.	702-3	בית-בד לוקוס 702 בור 6
4.	קנקן. חרס. אדום חולי.	702-10	בית-בד לוקוס 702 בור 6
5.	קנקן. חרס ורוד.	702-9	בית-בד לוקוס 702 בור 6
6.	קנקן. חרס אדום חולי.	702-7	בית-בד לוקוס 702 בור 6
7.	קנקן, חרס ורוד.	702-4	בית-בד לוקוס 702 בור 6
8.	קנקן. חרס אדום חולי.	702-6	בית-בד לוקוס 702 בור 6
9.	קנקן. חרס אדום, צילוע על הכתף.	702-1	בית-בד לוקוס 702 בור 6
10.	קנקן. חרס אדמדם-אפור.	702-15	בית-בד לוקוס 702 בור 8
11.	פך-קנקן. חרס ורוד, ליבה אפורה.	702-14	בית-בד לוקוס 702 בור 8
12.	פך. חרס אפור.	702-16	בית-בד לוקוס 702 בור 9
13.	פכית. חרס אדמדם.	702-11	בית-בד לוקוס 702 בור 6
14.	פך. חרס אפור דק.	702-12	בית-בד לוקוס 602 בור 6
15.	קנקן. חרס חום-אדום.	702-13	בית-בד לוקוס 702 בור 8
16.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים.	100-24	בניין 100 לוקוס 102-3
17.	קנקן. חרס ורוד, גריסים לבנים.	193-7	בניין 193 לוקוס 195
18.	קנקן. חרס אפור, גריסים רבים.	193-6	בניין 193 לוקוס 195
19.	קנקן. חרס אדמדם עם גריסים.	100-18	בניין 100 לוקוס 108
20.	קנקן. חרס חום-אדמדם עם גריסים לבנים.	450-14	בניין 450 לוקוס 457
21.	קנקן. חרס ורוד.	450-62	בניין 450 לוקוס 457
22.	קנקן. חרס חום-אדמדם.	450-15	בניין 450 לוקוס 455
23.	פך. חרס ורוד בהיר.	500-26	בניין 500 לוקוס 520
24.	פך. חרס חום-אפור.	103-1	בניין 193 לוקוס 200-197
25.	פך. חרס חום בהיר.	551-8	מגדל בטחון 551
26.	פכית. חרס בהיר-ורוד.	193-8	בניין 193 לוקוס 195
27.	פך. חרס בהיר.	100-5	בניין 100 לוקוס 108
28.	פך. חרס אדמדם דק.	450-25	בניין 450 לוקוס 455
29.	פך. חרס ורוד בפנים עם חיפי בצבע בזלת כחולה.	500-15	בניין 500 לוקוס 521
30.	פך-ספל. חרס בהיר.	404-3	מדרגה חקלאית לוקוס 404
31.	פך. חרס אפור בהיר.	551-7	מגדל בטחון לוקוס 551
32.	פך. חרס אדמדם.	110-11	בניין 100 לוקוס 101
33.	בסיס פך. חרס ורוד בהיר.	193-5	בניין 193 לוקוס 195
34.	בסיס. חרס אדמדם.	551-18	מגדל בטחון לוקוס 551
35.	בסיס. חרס חום עם גריסים.	100-25	בניין 100 לוקוס 102-3
36.	בסיס. חרס ורוד.	500-7	בניין 500 לוקוס 521
37.	בסיס. חרס חום, ליבה שחורה.	500-20	בניין 500 לוקוס 526
38.	בסיס. חרס אפור עם גריסים וחצצים.	450-43	בניין 450 לוקוס 452
39.	בסיס. חרס חום-בהיר.	500-9	בניין 500 לוקוס 521
40.	בסיס. חרס אדמדם.	551-17	מגדל בטחון לוקוס 551
41.	בסיס. חרס חום עם גריסים.	450-39	בניין 450 לוקוס 452
42.	בסיס. חרס חום, שרידי חיפוי אדום על הגוף.	500-13	בניין 500 לוקוס 521
43.	בסיס. חרס חום-כהה.	450-42	בניין 450 לוקוס 452
44.	בסיס. חרס חום עם חצצים.	500-12	בניין 500 לוקוס 521

לוח 8

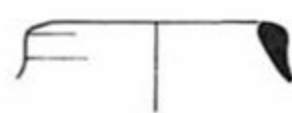
מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	קדרה. חרס ורוד.	193-3	בניין 193 לוקוס 200-197
2.	קדרה. חרס חום, ליבה אפורה.	450-24	בניין 450 לוקוס 455
3.	קדרה. חרס חום-בהיר.	450-10	בניין 450 לוקוס 453
4.	קדרה. חרס חום.	450-13	בניין 450 לוקוס 455
5.	קדרה. חרס חום-אדמדם, ליבה אפורה.	450-27	בניין 450 לוקוס 526
6.	קדרה. חרס חום ורוד.	500-22	בניין 500 לוקוס 526
7.	קדרה. חרס ורוד-אדמדם.	500-21	בניין 500 לוקוס 526
8.	קדרה.. חרס ורוד.	404-6	מדרגה חקלאית לווס 404
9.	קדרה. חרס חום, ליבה שחורה, גריסים רבים.	450-16	בניין 450 לוקוס 455
10.	קדרה. חרס חום בהיר.	450-45	בניין 450 לוקוס 452
11.	קדרה. חרס בהיר עם חצצים.	500-19	בניין 500 לוקוס 527
12.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים.	500-1	בניין 500 לוקוס 526
13.	קדרה. חרס חום עם גריסים קטנים.	193-9	בניין 193 לוקוס 195
14.	קדרה. חרס חום בהיר.	404-4	מדרגה חקלאית לוקוס 404
15.	קדרה. חרס חום-אדום עם גריסים.	100-29	בניין 100 לוקוס 102-3
16.	קדרה. חרס ורוד.	404-1	מדרגה חקלאית לוקוס 404
17.	קדרה. חרס ורוד.	551-12	מגדל בטחון לוקוס 551
18.	קדרה. חרס חום בהיר, ליבה שחורה.	450-51	בניין 450 לוקוס 457
19.	קדרה. חרס חום-אדמדם עם גריסים לבנים.	450-7	בניין 450 לוקוס 453
20.	קדרה. חרס חום עם חצצים ושרידי חיפוי אדום על הגוף.	500-25	בניין 500 לוקוס 520
21.	קדרה. חרס אדמדם, ליבה שחורה.	500-30	בניין 500 לוקוס 525
22.	קדרה. חרס חום בהיר, ליבה שחורה.	450-12	בניין 450 לוקוס 453
23.	קדרה. חרס חום-אדום, גריסים לבנים.	551-11	מגדל בטחון לוקוס 551
24.	קדרה. חרס אפור.	551-16	מגדל בטחון לוקוס 551
25.	קדרה. חרס חום עם גריסים.	450-46	בניין 450 לוקוס 452
26.	קדרה. חרס אפור.	404-2	מדרגה חקלאית לוקוס 404
27.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים.	100-43	בניין 100 לוקוס 100
28.	קדרה. חרס חום בהיר עם גריסים לבנים.	450-6	בניין 450 לוקוס 453

1

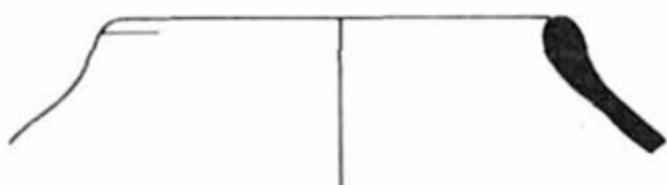
2

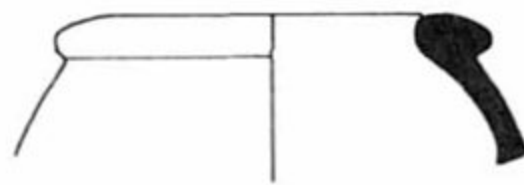
3

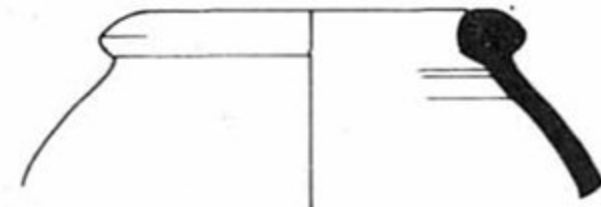
4

5

6

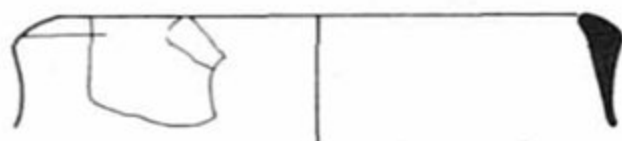
7

8

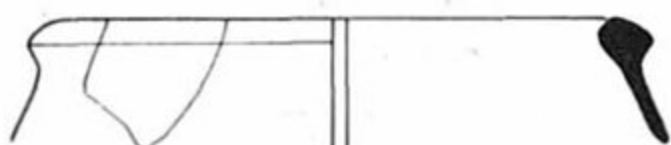
9

10

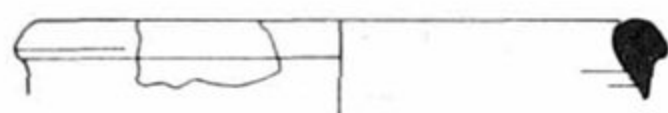
11

12

13

14

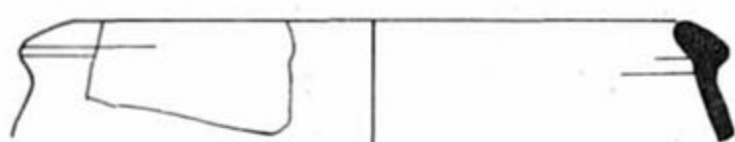
15

16

17

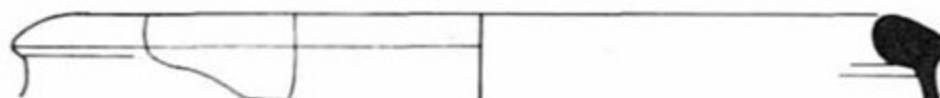
18

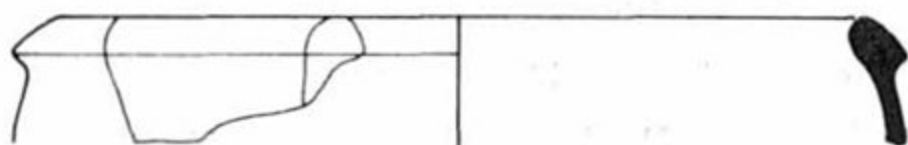
19

20

21

22

23

24

25

26

27

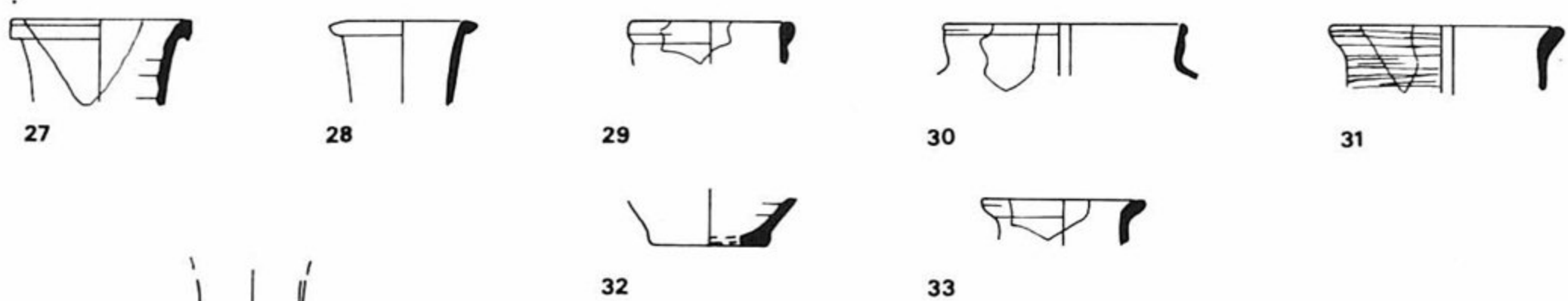
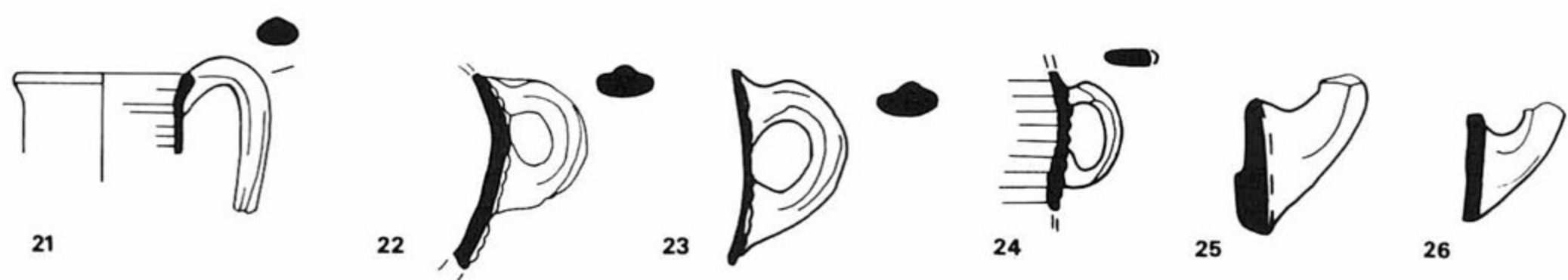
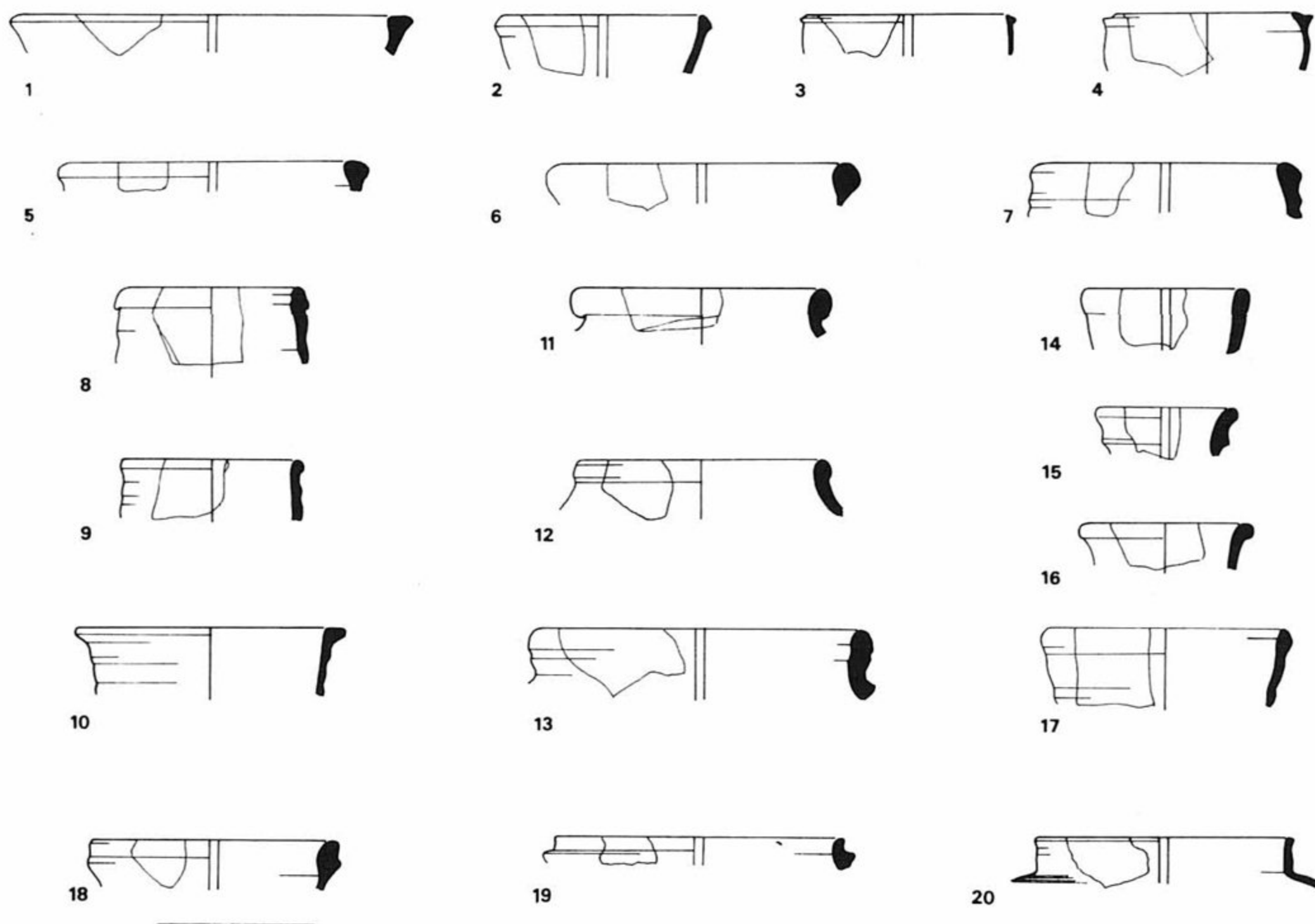

28

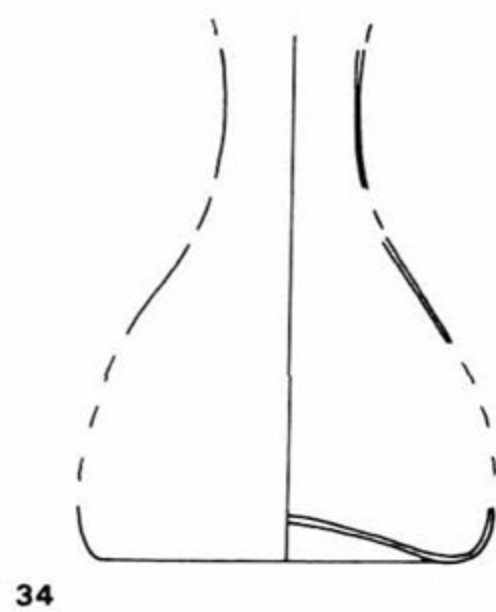
0 10cm

לוח 9

מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	קערה. חרס ורוד בהיר.	156-12 א'	מגדל 156 א'
2.	קערה. חרס ורוד-אדמדם.	229-1	מגדל 229
3.	קערה. חרס אדמדם דק.	401-2	מגדל 401
4.	קערה. חרס ורוד-אדמדם.	403-68	יקב 403
5.	קדרה. חרס ורוד.	156-7 א'	מגדל 156 א'
6.	קדרה. חרס חום.	156-17 א'	מגדל 156 א'
7.	קדרה. חרס אפור.	156-3 ב'	מגדל 156 ב'
8.	קנקן. חרס אדמדם.	156-11 א'	מגדל 156 א'
9.	קנקן. חרס חום.	229-4	מגדל 229
10.	קנקן. חרס ורוד בהיר עם גריסים רבים.	193-11	בניין 193 לוקוס 194
11.	קנקן. חרס חום עם גריסים.	193-12	בניין 193 לוקוס 195
12.	קנקן. חרס חום.	156-6 א'	מגדל 156 א'
13.	קנקן. חרס ורדרד.	117-1	מגדל 117
14.	קנקן. חרס צהבהב.	401-5	מגדל 401
15.	קנקן. חרס צהבהב.	229-3	מגדל 229
16.	קנקן. חרס ורוד עם גריסים.	229-2	מגדל 229
17.	קנקן. חרס ורוד.	156-4 א'	מגדל 156 א'
18.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם.	156-1 א'	מגדל 156 א'
19.	סיר בישול. חרס חום.	156-8 א'	מגדל 156 א'
20.	סיר בישול. חרס אדום.	401-4	מגדל 401
21.	קנקן חרס, חום בהיר.	401-1	מגדל 401
22.	ידית של קנקן. חרס חום-אדמדם.	156-3 א'	מגדל 156 א'
23.	ידית של קנקן. חרס חום-אדמדם.	156-2 א'	מגדל 156 א'
24.	ידית של קנקן. חרס חום בזלתי.	156-10 א'	מגדל 156 א'
25.	ידית של קנקן. חרס חום עם גריסים.	193-13	בניין 193 לוקוס 195
26.	ידית של קנקן. חרס חום עם גריסים לבנים.	193-14	בניין 193 לוקוס 195
27.	פך חרס. חום-אדמדם.	156-5 א'	מגדל 156 א'
28.	פך חרס. ורדרד.	117-2	מגדל 117
29.	פך חרס. ורוד בהיר.	156-4 ב'	מגדל 156 ב'
30.	פך חרס. אדמדם.	401-3	מגדל 401
31.	פך. ממורק אדום.	234-3	מגדל 234
32.	בסיס פכית. חרס אפור.	234-1	מגדל 234
33.	פכית. חרס ורוד, פסי מירוק על הצוואר.	234-2	מגדל 234
34.	צלוחית (כוס זכוכית). זכוכית ירקרקת דקה.	50-1	בניין 50 לוקוס 1
35.	בסיס של כוס. זכוכית כחלחלה.	156-1 ב'	מגדל 156 ב'
36.	מקלון קוסמטי עשוי ברונזה.	156-2 ב'	מגדל 156 ב'

0 10cm.

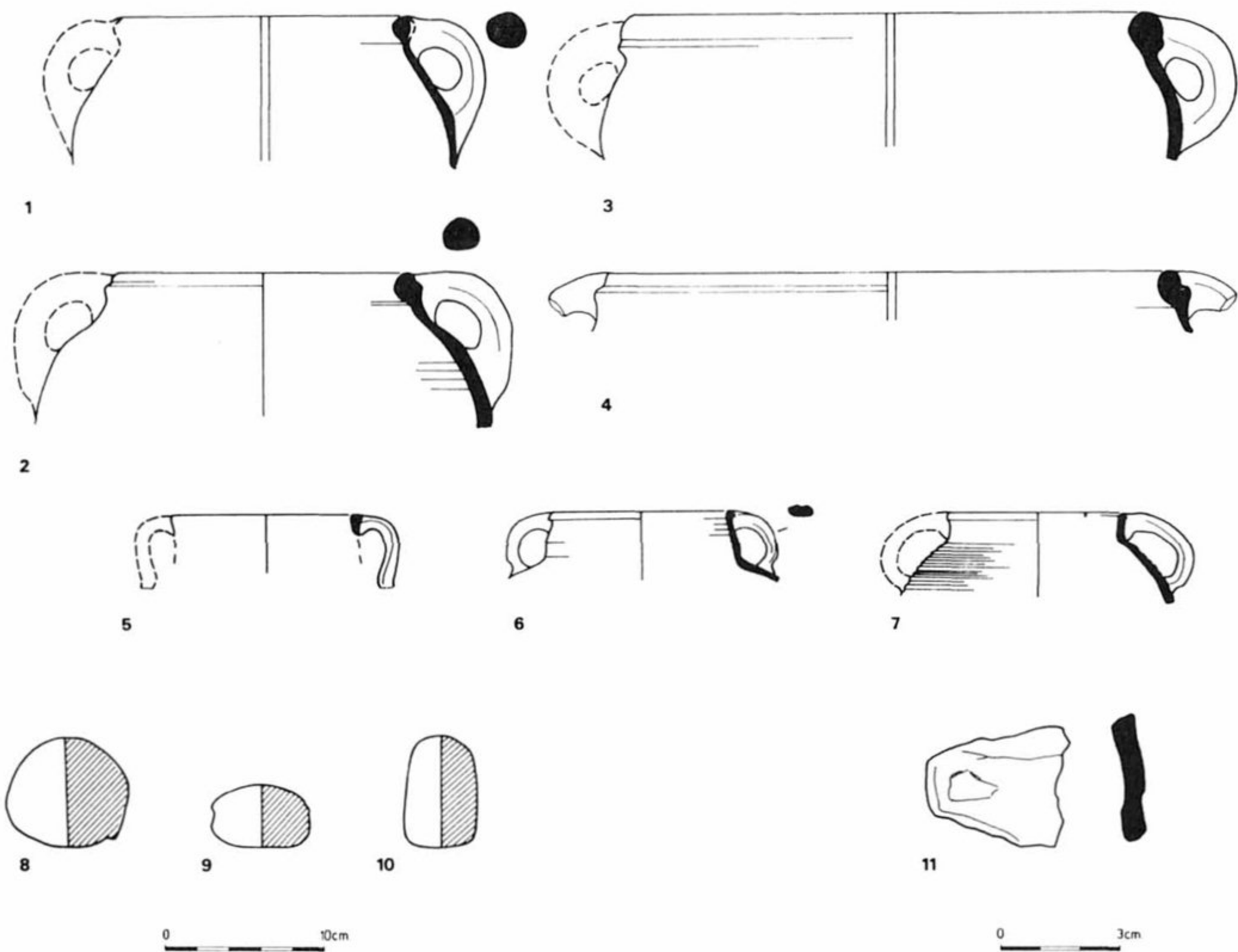

0 3cm.

לוח 10

מספר סידורי	כלי ותיאור	מספר רישום	מוצא ולוקוס
1.	סיר בישול. חרס חום-אדום עם גריסים רבים.	100-20	בניין 100 לוקוס 111
2.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם, גריסים בהירים.	193-3	בניין 193 לוקוס 107
3.	סיר בישול. חרס חום-אדמדם עם גריסים לבנים.	450-11	בניין 450 לוקוס 453
4.	סיר בישול. חרס אדום.	702-17	בית-בד לוקוס 702 בור 9
5.	סיר בישול. חס חום-אדמדם.	450-26	בניין 450 לוקוס 455
6.	סיר בישול. חרס אדמדם.	450-65	בניין 450 לוקוס 457
7.	סיר בישול. חרס שחור דק.	450-48	בניין 450 לוקוס 452
8.	מקבת צור.	100-35	בניין 100 לוקוס 107
9.	אבן שחיקה מבזלת.	100-36	בניין 100 לוקוס 101
10.	אבן שחיקה מבזלת.	100-37	בניין 100 לוקוס 113
11.	חוד מתכת-ברזל (כנראה להב מעדר).	100-3	בניין 100 לוקוס 108

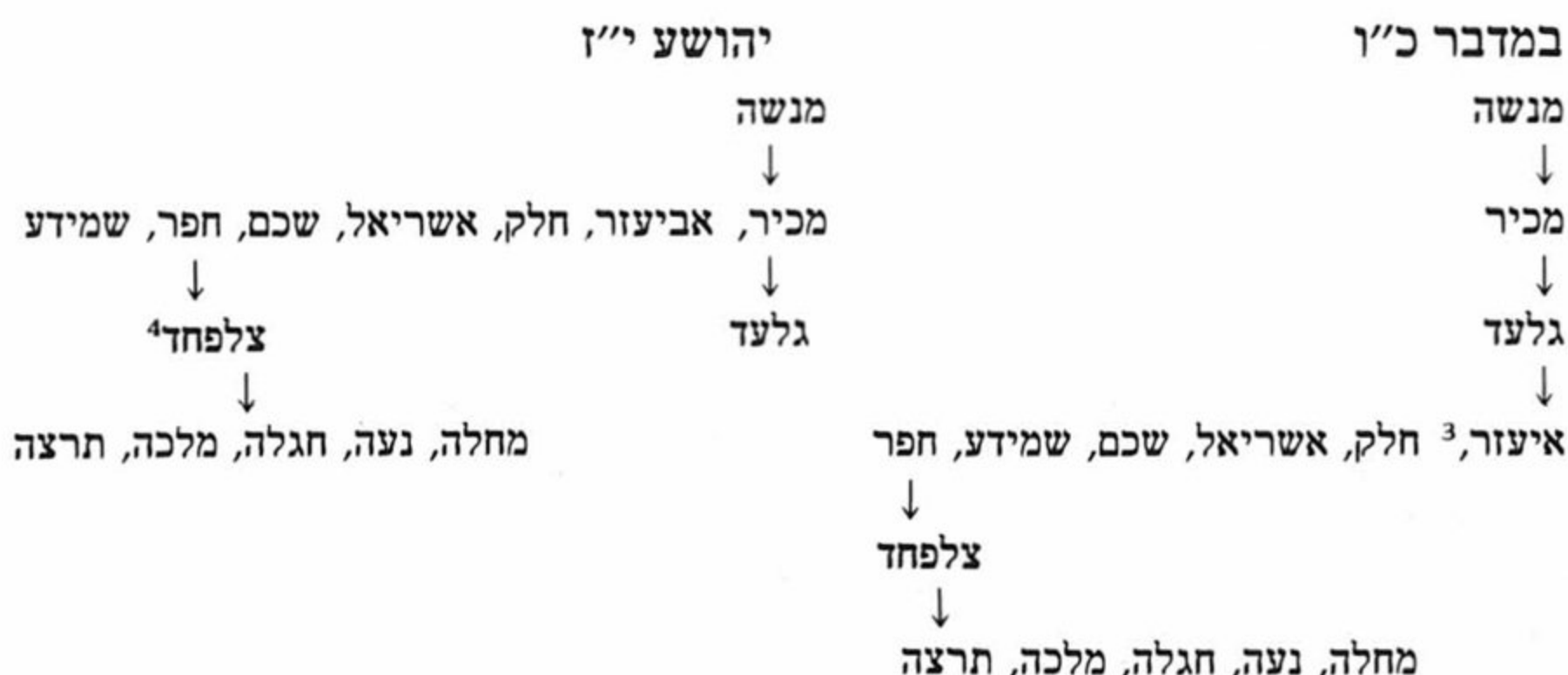
חוקרי מקרא, גיאוגרפים, היסטוריונים וארכיאולוגים, מתחבטים לא פעם בזיהוי יישובים או חבלי ארץ, הנזכרים במקרא. חוסר הבהירות קיים במיוחד לגבי אותם מקומות, החסרים תיאור שיקשרם לאיזור מוגדר בתוך התחום רחב הידיים שבו הוזכרו.

'חפר' הוא דוגמה לשם הנזכר מספר פעמים במקרא ואשר הנסיונות למקמו על מפת ארץ-ישראל לא הניבו עדיין תוצאה שתהיה מקובלת על מרבית החוקרים. אמנם, השם 'חפר' משמש מחדש ב"אונומסטיקון" הישראלי בן זמננו, בשמה של "המועצה האזורית עמק-חפר" השוכנת בשרון הצפוני. אך האם מוצדק הדבר? ברשימה זו נסכם בקצרה את המידע על חפר ממקורות המקרא ובמחקר וננסה לשבץ אותו במקומו המתאים על מפת הארץ¹.

השם 'חפר' מופיע במקרא בשתי צורות:

א. חפר נמנה עם היחידות המרכיבות את שבט מנשה (רשימות היחס). בתיאור נחלת בית-יוסף, חפר הוא אחד מבני מנשה שהתנחלו בארץ-ישראל שממערב לירדן (יהושע י"ז). על פי מסורת אחרת, חפר ומשפחות מנשה, שהתיישבו ממערב לירדן, הם בניו של גלעד בן מכיר בן מנשה (במדבר כ"ו). הד למסורות המחברות בין פלגי מנשה שהתיישבו משני עברי הירדן השתמר גם בהתייחסותן של חמש בנות צלפחד בן חפר לגלעד בן מכיר בן מנשה, הן בנוסח של ספר במדבר (במדבר כ"ו, 33; כ"ז, 1), והן בנוסח של ספר יהושע (יהושע י"ז, 3)².

רשימת היחס של שבט מנשה

ב. חפר מופיע שתי פעמים, בנסיבות שונות זו מזו, כשם של עיר או איזור גיאוגרפי.

1. "מלך חפר" הוא אחד ממלכי כנען שהוכו על-ידי יהושע (יהושע י"ב 17). ברשימת המלכים מקומו בין "מלך תפוח", המזוהה בתל שיח אבו-זרד⁵ שמדרום לשכם, לבין "מלך אפק לשרון" (תרגום השבעים). בפסוקים אלה אין רמז למקומה של חפר הכנענית – האם שכנה בהר כתפוח, או בשרון כאפק. לא נרמז גם מהו משטרה של חפר – האם היתה "עיר-ממלכה" כירושלים, גזר, מגידו ואחרות, או שמא 'חפר' הוא שם של תחום גיאוגרפי⁶.

2. "ארץ חפר" היתה חלק מהשלישית בנציבויות שלמה: "בן חסד בארבות לו שכה וכל ארץ חפר" (מלכ"א ד', 10). מבין השמות הנזכרים בפסוק זה, מקובל רק זיהויה של שכה בח' שוויכת א-ראס⁷, כ-3 ק"מ מצפון לטול כרם; לגבי המקומות האחרים חלוקים חוקרי המקרא בדעותיהם.

בהעדר נתונים גיאוגרפיים ברורים, שיורו על מקומה של חפר, הציעו חוקרי המקרא לזהותה בהתאם לפרשנות הפסוקים המעטים בהם מוזכר השם ובהתאם למידע שב'חרסי שומרון'⁸. על-פי אסכולה אחת, הבסיס לזיהוי מקומה של חפר היא רשימת נציבויות שלמה (מלכ"א ד', 7–19). חוקרי מקרא הנאמנים לשיטתו של אלט⁹, הציעו לזהות את חפר בשרון, בקירבת שכה. לפי דעה זו קיימת אפוא זיקה בין חפר לאפק שבשרון, בהופיען זו אחרי זו ברשימת המלכים שהיכה יהושע (יהושע י"ב, 17–18). תחילה ניסה אלט לזהות את חפר בטייבה שבשרון¹⁰, אך מאוחר יותר הצטרף לדעתו של מזור והציע לזהות את חפר בתל אל-אפשר, התל הגדול ביותר באגן הניקוז התחתון של נחל אלכסנדר, כ-1 ק"מ מצפון לקיבוץ מעברות¹¹.

אולברייט עירער על קביעתו של אלט, שמקומו של המחוז השלישי הוא בשרון. בהתבססו על המידע הגיאוגרפי המצוי ב'חרסי שומרון' ועל השוואתו לרשימות היחס של שבט מנשה, הגיע אולברייט למסקנה, שמקומה של "ארץ חפר" הוא באיזור ההררי של נחלת מנשה, ולא במישור החוף¹². לדעתו של אולברייט הצטרפו מאוחר יותר גם קרוס¹³, רייט¹⁴ ואחרים¹⁵.

המידע הגיאוגרפי הגלום ב'חרסי שומרון' עשוי לעזור בפתרון מיקומן של "חפר" ושל "ארץ חפר", אף כי השם חפר עצמו אינו מוזכר בהם. היחידות הטריטוריאליות מינהליות הנמנות ב'חרסי שומרון', נושאות את שמם של כל בני מנשה שהתיישבו בארץ-ישראל המערבית, מלבד חפר (יהושע י"ז, 2–6), ואף את השמות חגלה ונעה, הלא הן שתיים מחמש בנות צלפחד בן חפר. תפרוסת היישובים הקשורים ליחידות אלו מלמדת על מקום מושבן של היחידות המרכיבות את שבט מנשה¹⁶. איזור זה מהווה, ככל הנראה, את הגלעין המקורי של שבט מנשה, ממנו התפשט השבט מאוחר יותר על פני כל הנחלה שגבולותיה מתוארים ביהושע י"ז, 7–11. מסתבר שמשפחות מנשה, לבד מחפר, התיישבו בחלק הדרומי של נחלת השבט, מדרום לקו שכה – שומרון – עין-בידאן, לערך; ואילו בנות צלפחד בן חפר – מצפון לקו זה. ארץ חגלה, אליה שייכים היישובים יצת (הכפר יציד) וגבע (הכפר ג'בע),

להיות – הן מבחינת מיקומו והן מבחינת התקופות המיוצגות בו – מקומה של העיר חפר.

הצעתנו מתבססת על הנתונים הבאים:

1. ח' חיבר הוא האתר הגדול ביותר מתקופת המקרא באיזור העמקים סנור וא־רמה. שרידי היישוב מצויים בראש כיפה גבוהה בשולי עמק סנור ומשתרעים על פני שטח של כ־35 דונם.
2. חלקו העליון של התל מוקף חומה בנויה אבנים גדולות, אשר השתמרה לעיתים עד גובה 2 מ' ויותר. מידותיהן הממוצעות של האבנים הן כ־ 1.00×0.45 מ'. בפינות יש אבנים שאורכן מגיע עד 2.00 מ'. תוואי החומה סגלגל, ומידות השטח המוקף חומה כ־ 120×80 מ'. למרגלות קו החומה הרצוף ניתן להבחין בקווי בניה וביצור נוספים, המשולבים במדרגות עיבוד חקלאיות.
3. במקום נלקטו חרסים מתקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת ומתקופת הברזל לכל שלביה. החרסים מתקופת הברזל כוללים כמות נכבדה של שברי קנקנים מטיפוס "שפת צווארון" (Collar rim), האופייניים להתנחלות הישראלית בהר שומרון²⁰. הממצא הארכיאולוגי שנלקט במקום תואם את התקופות שבהן נזכר השם "חפר" במקרא.
4. האתר מצוי בקירבת העיר תרצה (כ־9 ק"מ מצפון־מערב לתל אל־פרעה-תרצה) ובסמוך לנחלת חגלה (כ־6 ק"מ מצפון ליציד=יצת).
5. לא ברור עדיין מהו מקורו של השם חיבר. אפשר שזהו שיבוש של השם המקראי

ח' חיבר – שברי קנקנים מטיפוס "שפת צווארון"

חפר, שקיבל את צורתו הנוכחית בהשפעת מסורות האיסלאם והדים על התיישבות יהודים יוצאי חיבר במקום²¹.

הצעת הזיהוי של "חפר" בח' חיבר ושל "ארץ חפר" באיזור הר-מנשה המרכזי והמזרחי, תואמת את תחום השלישית בנציבויות שלמה, לפי אסכולת אולברייט. קשה לקבל את הצעת הזיהוי של חפר בתל אל-מוחפר²² שבצפון עמק ("סהל") דותן. תל אל-מוחפר קרוב ליבלעם ולתענך, משיורי הכיבוש בנחלת מנשה (יהושע י"ז, 11-13; שופטים א', 27-28) מחד גיסא, ורחוק מנחלותיהן של תרצה ושל חגלה, בנות צלפחד, מאידך גיסא. אם השם 'ערבה' השתלשל מהשם 'ארבות', כהצעת אולברייט²³, הרי קשה להניח ששני אתרים גדולים וחשובים כחפר וארבות ישכנו זה בקירבת זה. מאחר שבעיירה ערבה עדיין לא נמצאו שרידי יישוב מתקופת הברזל, אפשרי הזיהוי של ארבות בכל אחד מהתלים הגדולים בסביבתה או בשולי העמק, הנושא אותו שם (סהל ערבה). תל אל-מוחפר הוא מועמד פוטנציאלי לזיהוי כ"ארבות"²⁴. הוא נראה עדיף על ח' אל-חמם²⁵, הנמצאת הרחק בכיוון מערב מהעיירה ערבה ומסהל ערבה.

נראה שהנציבות השלישית "בן חסד בארבות לו שכה וכל ארץ חפר" כללה שלושה חבלי ארץ: 1. עמק דותן (סהל ערבה) – ומרכזו בארבות. 2. הר-מנשה המערבי ומורדותיו לשרון – מרכזו בשכה. 3. "ארץ חפר", חבלי הר מנשה, אשר מרכזם בחפר (ח' חיבר, לפי הצעתנו).

אם נעקוב אחר המידע על 'חפר' בפסוקים המעטים בהם היא נזכרת במקרא, נראה שאפשר לנסות לשחזר את השתלשלות מעמדה. בראשית תקופת ההתנחלות תפש בית אב משבט מנשה 'עיר-ממלכה' או איזור בשם חפר, התיישב בתחומם וירש את השם חפר²⁶. לא ברור אם תהליך ההתנחלות היה כרוך בכיבוש ובאובדן האוכלוסיה הכנענית, או בהסתפחותה לשבט מנשה. נראה שמהלך המאורעות באיזור חפר דומה לשל שכם – אף היא עיר כנענית ובית אב בשבט מנשה. באותו שלב היה מכיר החשוב במשפחות מנשה, ולפיכך נחשב גם כבכורו. נראה שמכיר התיישב תחילה בחלק הצפוני והצפון-מזרחי של הר-מנשה, וסבל מן הערים הכנעניות שבעמק-יזרעאל, אשר היו בעלות "רכב ברזל". לתקופה זו יש לייחס את איזכורו של מכיר בשירת דבורה (שופטים ה', 14). מאוחר יותר נדדה משפחת מכיר אל הגלעד ואת הבכורה במשפחות מנשה שבארץ-ישראל המערבית תפשה משפחת חפר²⁷. זוהי, כנראה, גם הסיבה לכך שמשפחות מנשה, שנשארו בנחלתן המקורית, מופיעות במקום אחד כמתייחסות למכיר (במדבר כ"ו), ואילו במקום אחר הן שוות ערך למכיר ומתייחסות ישירות למנשה (יהושע י"ז). נחלת משפחת חפר ושלוחותיה (בנות צלפחד), לאחר שתפשו את הבכורה, השתרעה על פני כמחצית מנחלת השבט. מבין עשרה חבלי מנשה קיבלו בנות צלפחד בן חפר חמישה חבלים, ואילו חמשת בני מנשה האחרים קיבלו חבל אחד לאיש (יהושע י"ז, 2-6). בתקופת שלמה מכונה הגרעין הוותיק של שבט מנשה בהר בשם 'ארץ חפר'. 'חפר' במקרה זה הוא שווה ערך ל'מכיר' בשירת דבורה, כמה דורות קודם לכן. עם ייסודה של ממלכת ישראל איבדה חפר את תפקידה כמרכז אדמיניסטרטיבי של 'ארץ חפר'. יש להניח, שבירות

ממלכת ישראל, תחילה תרצה ולאחר מכן שומרון, ינקו אליהן את אונה הכלכלי, האדמיניסטרטיבי והאנושי של חפר. בתהליך זה נעשו "בנות צלפחד" בן חפר משפחות ומחוזות שווי ערך לבני מנשה האחרים, כמשתמע מ'חרסי שומרון', ואילו זיכרה של חפר לא השתמר עוד.

לסיכום: בדיקה מדוקדקת של כל הזכרות חפר במקרא, בתוספת המידע שב'חרסי שומרון', מאפשרים לשבץ את חפר באיזור המרכזי של הר-מנשה ולא בשרון. "ארץ חפר" היתה נחלתן של משפחות צאצאי חפר (בנות צלפחד) והשתרעה בתחום ההר, ממורדותיו הצפוניים של הר-עיבל ועד מבואותיו הדרומיים של עמק דותן. אין ביכולתנו להכריע אם היתה עיר בשם 'חפר', אך מכל ההצעות שהועלו יש להעדיף, לדעתנו, את ח' חיבר שבמרכז "ארץ חפר".

הערות

1. הדעות והמסקנות המוצגות במאמר זה הן פרי היכרות קרובה של המחבר עם האזורים העיקריים בהם הוצע למקם את חפר. המחבר השתתף בסקר הארכיאולוגי בשומרון בשנים תשכ"ח ותשכ"ט, ראה: ר' גופנא וי' פורת, בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן, ירושלים תשל"ב, עמ' 195-241; וכן י' פורת, סקר שומרון ב' (בכתב יד). המחבר עוסק בחקר וסקר ארכיאולוגי בעמק חפר ובסביבתו מזה שנים רבות.
 2. וראה לעניין זה: אנציקלופדיה מקראית, ערכים: בנות צלפחד, גלעד, חגלה, חפר, מכיר, מנשה, נעה, צלפחד, ושם מראי מקומות. נראה שבנוסח רשימות היחס של שבט מנשה בספר דברי הימים א' ז', 14-19 חל בלבול: האינפורמציה הגלומה בו רבה מהנוסחים האחרים, אלא שעורך ספר דברי הימים הביאה בצורה מקוטעת. בנוסח זה נזכרים רק חלק משמות בתי האב המרכיבים את שבט מנשה עפ"י הנוסחים האחרים. לצידם מצויים שמות נוספים, החסרים בנוסחים אלה. חפר אינו נזכר כלל וצלפחד מופיע כאבי בנות, ללא פירוט שמותיהן וללא ציון התייחסותן.
 3. צריך לקרוא אביעזר עפ"י הנוסחים האחרים.
 4. ייחוסו של צלפחד הוא לחפר בן גלעד בן מכיר גם בנוסח יהושע י"ז, וראה הערה 2 לעיל.
 5. F.M. Abel, R.B. 45 (1936), pp. 103ff.
 6. הדעה שרשימת מלכי כנען מייצגת ערי ממלכה כנעניות (על כך ראה י' אהרונ, ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים 1962, עמ' 195-198) אינה מקובלת על כל חוקרי המקרא. לדעת מזר, לא כל המלכים הנזכרים ברשימה זו מייצגים ערי מדינה כנעניות, ואפשר שחלק מהם מכוונים לתחומים נרחבים ללא עיר מרכזית שהעניקה להם את שמה, כמו ארץ גרר (מלך גדר-גרר?) ארץ חפר (מלך חפר), גליל גויים (מלך גויים לגליל בתרגום השבעים). וראה ב' מזר, ערים וגלילות בכנען, תשל"ו, עמ' 152 הערה 17.
 7. A. Alt: *Kleine Schriften zur geschichte des volkes Israel*, II, München 1953, pp. 77-81.
 8. G.A. Reisner, C.S. Fisher, D.G. Lyon: *Harward Excavation at Samaria*, Cambridge, Mass. 1924, Vol. I. pp. 227 ff.
- M. Noth, *ZDPV* 50 (1927), pp. 221 ff; idem', *PJB* 28 (1932) pp. 54 ff.; B. Maisler (Mazar), *JPOS* 14 (1934) pp. 96 ff.; idem, 21 (1948) pp. 117 ff.; Y. Yadin, *IEJ* 9(1959), pp. 174 ff.; idem, *Scripta* 8 (1960) pp. 1 ff.; F.M. Cross Jr, *BASOR* 163

- (1961), pp. 12 ff.; ibidem, 165 (1962), p. 36 n. 10.; A.F. Rainey, *IEJ* 12 (1962), pp. 62–63; Y. Yadin, *IEJ* 12 (1962), pp. 64–66; I.T. Kaufman, *BASOR* 172 (1963), pp. 60–61; A.F. Rainey, *BASOR* 179 (1965), pp. 34–36; W.H. Shea, *IEJ* 27 (1977), pp. 16ff;
- י' ידן, ידיעות כ"ד (תש"ך), עמ' 17 ואילך; י' אהרונ, בתוך: א' מלמט (עורך), כימי בית ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 123–121; י' אהרונ, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ב, עמ' 295–302; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 44–49.
9. במאמרו הבסיסי הציע אלט, (לעיל הערה 7, עמ' 76–89), לחלק את נציבויות שלמה (מלכים א ד', 7–19) לטריטוריות שבטיות ולטריטוריות כנעניות, שנכבשו זה מקרוב. הטריטוריות השבטיות מכונות בשמות השבטים כדוגמת: 1. אפרים, 8. נפתלי, 9. אשר, 10. יששכר, 11. בנימין, ואילו הטריטוריות הכנעניות לשעבר מוגדרות ברשימת ערים כדוגמת 2 – מקץ, שעלבים, בית שמש ואילן בית חנן, 4 – דאר, 5 – תענך, מגידו, בית שאן וגו'. בהתאם לשיטתו הציע אלט, שהמחוז השלישי, הכולל את ארבות, שכה וחפר, שייך לקבוצת הטריטוריות הכנעניות שנכבשו בימי דוד, ומקומו בשרון, בעוד המחוז הראשון, הר אפרים, כולל את נחלות שבטי אפרים ומנשה כאחד בהר. ראוי לציין, שמאמרו של אלט, אשר התפרסם לראשונה בשנת 1913, נכתב עוד קודם שהתפרסמו במלואן תוצאות החפירות הארכיאולוגיות בשומרון, בהן התגלו 'חרסי שומרון', על כל המשתמע מהמידע הגיאוגרפי שבהם (הערה 8 לעיל). אהרונ קיבל את מסקנות אלט במלואן, Y. Aharoni, *Tel Aviv* 3 (1976), pp. 5–15, כולל עניין חפר. הוא מסכים שמתוך שלושת המקומות, המציינים את המחוז השלישי, ניתן לזהות בוודאות רק את שכה שבגבול השרון, אך תוחם את חפר והנציבות השלישית כולה בשרון (ראה המפה במאמרו). תמוה שאהרונ אינו מתייחס במאמרו למידע שב'חרסי שומרון' ואינו מתמודד עם השוללים את מיקומה של ארץ חפר בשרון, הגם שחלפו 63 שנה מאז נתפרסם מאמרו של אלט, ויותר מ-50 שנה מאז יצא לאור הדו"ח של חפירות שומרון.
10. A. Alt, *PJB* 22 (1926), pp. 25 ff.
11. B. Maisler, *ZDPV* 58 (1925), pp. 82 ff. לימים חזר בו מזר מהצעתו לראות את חפר כעיר והעדיף לראותה כאיזור גיאוגרפי רחב ידיים בשרון (ראה לעיל, הערה 6).
12. W.F. Albright, *JPOS* 5 (1925), pp. 28 ff.
13. F.M. Cross, *BASOR* 163 (1961), pp. 12 ff.
14. G.E. Wright בתוך החלק הלועזי של ארץ ישראל ח (1967), עמוד 59 ואילך.
15. סיכום המידע והדעות השונות בעניין מקומה של "ארץ-חפר", ראה ז' קלאי, נחלת שבטי ישראל, ירושלים 1967, עמ' 43–52. קלאי מצטרף לדעה שהמחוז השלישי כלל בתוכו את הנחלה ההררית של שבט מנשה, אך אינו מסתייג לחלוטין מהאפשרות ש"ארץ חפר" השתרעה גם לעבר השרון.
16. ראה מפה אצל: י' אהרונ, אטלס כרטא לתקופת המקרא, ירושלים 1964, מפה מס' 137 (עמ' 87). וכן א' דמסקי, 'רשימות היחס של מנשה ומיקומה של נחלת מלכה בת צלפחד', ארץ ישראל ט"ז (תשמ"ב) עמ' 70–75.
17. W.F. Albright, *JPOS* 11 (1931), pp. 241 ff. יש להניח שתרצה, בדומה לשכם, הוא שם של יישוב, משפחה במנשה ויחידה טריטוריאלית-מינהלית כאחד.
18. לפיכך יש לדחות את זיהוי "ארץ חפר" בשרון או תל אל-אפשר כמקומה של העיר חפר.
19. האתר נסקר לראשונה בעת סקר החרום – ראה מ' כוכבי (עורך), יהודה, שומרון וגולן, ירושלים 1972, עמ' 215, אתר מס' 64. לאחר מכן נסקר האתר בכמה הזדמנויות על-ידי המחבר ועל-ידי אחרים.
20. W.F. Albright, *AASOR* 4 (1924), pp. 444–45; idem *BASOR* 56 (1934), pp. 11–13

- י' פורת, התרבות החמרית של ההתנחלות בהר שומרון, עבודת גמר לתואר מ"א, אוניברסיטת תל-אביב, 1976, (בכתב-יד).
21. י' ברסלבי, 'עליית יהודי כיבר לארץ ישראל', בתוך: לחקר ארצנו, ת"א תש"ך, עמ' 3-8.
22. א' זרטל: הקונגרס הארכיאולוגי השישי בישראל 1979, תקצירי הרצאות, עמ' 13.
- מאמרי הוגש לדפוס בקיץ 1983, לפני פרסום ספרו של א' זרטל: ארבות, חפר והנציבות השלישית של שלמה, תל-אביב, 1984. בחלק השני של הספר פורש זרטל את נימוקיו לזיהוי חפר בתל אל-מוחפר (הנ"ל, עמ' 65-83). אנו מסכימים אשר לקביעת מיקומן של "חפר" ו"ארץ חפר" בהר מנשה, אך חלוקים בקביעת מקומן המדויק. הנימוק של זרטל לזיהוי של "חפר" בתל אל-מוחפר הוא פילולוגי מעיקרו (שם, 71-72) ואינו תואם את הנתונים הגיאוגרפיים-היסטוריים, המסתברים מהמיקום של נחלות "בנות צלפחד" (לעיל, הערות 8, 16, 17) והחלוקה הפנימית של הנציבות השלישית של שלמה; וראה לעניין זה בהמשך.
23. W.F. Albright, *JPOS* 5 (1925), p. 28.
24. רייט כבר רמז על האפשרות לזהות את ארבות בתל אל-מוחפר במאמרו (לעיל הערה 14), עמ' 63. אפשר שארבות היא העיר רבת הנזכרת במכתבי תענך, כמקום הקרוב לתענך, ראה: F. Hrozny apud E. Sellin, *Tell Ta'annek*, Wien (1904), pp. 113-122.
- לדעה זו מצטרף גם אהרונאי Y. Aharoni, VT 19 (1967), p. 137, n.2. המציע להפריד בין רבת שבתעודות תענך, לבין עיר בשם דומה, הנזכרת בתעודות מצריות (שם עמ' 137-145).
- יש בהזכרות אלה לחזק את הצעת הזיהוי של ארבות בתל אל-מוחפר המצוי במרחק של כ-8.5 ק"מ מדרום לתענך.
25. א' זרטל, לעיל הערה 22.
26. כך הדבר במקרה של שכם. עם זאת, ייתכן שהתהליך היה הפוך: בית האב נקרא חפר והעניק לעיר או לאיזור את שמו (כדוגמת ליש-דן). מאוחר יותר אבד השם הראשוני ונשאר לדורות השם חפר.
27. במקורות מקראיים מאוחרים יש הקבלה בין מחצית המנשה שבמזרח לבין מכיר ויאיר (במדבר ל"ב, 33-41; דברים ג', 13-15). מהמקורות לא ברור אם כל משפחת מכיר נדדה לגלעד או רק שלוחה שלה, כמקובל אצל שבטי ישראל האחרים (אפרים, בנימין, יהודה).

שכם בתקופת המשנה והתלמוד 63 לפנה"ס–637 לספה"נ

תצלום 75

במאמר זה נדון בתולדות שכם – העיר המרכזית בשומרון: בכוונתנו לתאר את העיר, על כל מגוון מוסדותיה ועל אופיה האתני והכלכלי, תוך הסתייעות במחקר הארכיאולוגי ובהשוואתה לסבסטיה. לא נעסוק באילי סבסטיה ומקדשיה, אף שלכך נשתמרו עדויות רבות. תולדות שכם ושומרון עד לתקופה הרומית נסקרו בקצרה במאמר על תולדות היישוב באיזור¹, לפיכך נסתפק כאן בסיכום קצר של הדברים. בשנת 312 לפני סה"נ נשרפה שומרון והוקמה בה מושבה מוקדונית. השומרונים, אשר נדחקו משומרון, הקימו לעצמם מעין בירה שבטית בשכם. משך כל התקופה ההלניסטית ועד לשנים 107–108 לפני סה"נ היתה שומרון העיר הנוכרית היחידה בגב ההר, ואילו שכם – מרכז מקומי ודתי חשוב של השומרונים. בשנים 107–108 נכבשו שכם ושומרון על-ידי יוחנן הורקנוס. שומרון נהרסה במכוון, אך לא ננטשה, ואילו שכם נהרסה בצורה מוחלטת וכנראה שננטשה מתושביה כליל.

מעמדה של שכם לאחר חורבנה איננו ברור. ידוע, שהיא הוקמה כעיר בשנת 72, אך לא ברור מה אירע משך מאה ושבעים השנים שבין ימי הורקנוס לימי אספסיאנוס. פליניוס מזכיר את ניאפוליס ואומר "העיר ניאפוליס אשר קודם כונתה מאמורתה"², מאמורתה ולא שכם. היכן זיכרה של שכם? פרשה זו כבר נדונה בספרות המחקר³, ועוררה שאלות לא מועטות. ניתן לסכם את הדברים: ידוע שהתל של שכם המקראית ננטש, כפי שעולה מהחפירה הארכיאולוגית במקום⁴. כאשר הוקמה העיר מחדש, היא לא נבנתה במקומה הקודם, אלא במרחק מה, כנראה במקומו של הכפר מעברתא (נוסחת יוספוס⁵), או מאמורתא (גרסת פליניוס). כפר זה היה, כנראה, היישוב המרכזי באיזור לפני הקמת העיר, ולשם הגיע טיטוס בבואו לממש ולבסס את שליטתו בשומרון. בצד כפר זה היו עוד מספר כפרים, כגון בלטה, פלטנוס וסיכר.

אם נשפוט לפי השם, הרי שבלטה נקראה על שם האלון של שכם, הוא אלון מורה, וכנראה שהיא זהה ל"אילנה טבא" המופיעה רבות בספרות השומרונית⁶. חלק מהמקורות בתקופה המאוחרת יותר זוכרים להפריד בין ניאפוליס ובין שכם⁷, אף-על-פי שבדרך כלל לא נעשו הבחנות מעין אלו. כך, למשל, סקיתופוליס היא בית שאן, אף-על-פי שהעיר החדשה לא שכנה על האתר הקדום. הבחנה זו מלמדתנו עד כמה ההפרדה בין שכם וניאפוליס היתה בולטת במציאות הטופוגרפית באיזור.

למעשה, לפנינו תופעה חריגה במסגרת רציפות היישוב בארץ. שכם היא אחת מהערים המרכזיות הקדומות הבודדות, שנעקרה ממקומה ולמעשה לא שוקמה. הדבר

בולט גם בהישמרות השם "ניאפוליס". רוב השמות היווניים של הערים לא השתמרו בימי שלטון האיסלאם בארץ. סקיתופוליס חזרה להיות ביסן (בית שאן), פטולומאס – עכו, אזוטוס – אסדוד (אשדוד), דיוספוליס – לוד, ואין צריך לומר שירושלים שמרה תמיד על שמה הקדום, בצד שמה היווני איליה קפיטולינה. רק ערים בודדות שמרו על שמן ההלניסטי. בין המקרים הבולטים יש למנות את טבריה, קיסריה, ניאפוליס וסבסטיה. טבריה לא היתה כלל עיר קודמת בעלת שם שמי, לקיסריה קדמה עיר הלניסטית קטנה, ללא שם שמי, ואילו ניאפוליס הוא מקרה חריג. אף כי במקום היה ציבור אתני⁸ נכבד, ששמר על השם הקדום "שכם", בכל זאת נעקר שם זה. אפילו המקורות התלמודיים משתמשים בצורה "ניאפוליס", והשם "שכם" נזכר רק בהקשר למאורעות מקראיים⁹.

על הימים שלפני ייסוד ניאפוליס נשתמרו עדויות בודדות. ישו פגש את האישה השומרונית ליד סוכר¹⁰. בהקשר לעיר זו הוזכרו מאורעות ומקומות מקראיים שהיו קשורים לשכם (חלקת השדה, ואולי גם באר יעקב). אילו היתה שכם קיימת, מן הסתם היתה הפגישה מתייחסת אליה. מכאן ששכם לא היתה פעילה בימים ההם. במדרש "ויסעו" נקרא המקום "תל שכם"¹¹, שם המעיד שהעיר היתה הרוסה. אך יש לזכור, ששם זה משתלב יפה בתיאור המקראי שעליו מבוסס המדרש. במקרא מדובר על הריסת שכם על-ידי בני יעקב, והמדרש מתאר את הקרבות שלאחר הריסת העיר. לפיכך, אין להסיק ממדרש זה בוודאות שהעיר היתה הרוסה בעת חיבורו. יוספוס מספר, שהקרוב בין דמטריוס לינאי היה ליד שכם¹². אך אין להוכיח מכאן ששכם היתה עיר פעילה בתקופת הקרבות. בצוואת לוי מושמצת שכם, ויתכן שיש כאן רמז אנטי-שומרוני¹³. אך, אף אם נכונה השערה זו, ואף אם צוואת לוי נתחברה במאה הראשונה לספירה¹⁴, עדיין אין לראות בכך עדות לקיום העיר. יש כאן שימוש במוטיב פולמוסי מסורתי, ולא הוכחה לקיומו של יישוב מרכזי.

אין ספק, ששכם לא נשכחה מן הלב. השומרונים זיהו אותה במקומה והאמינו בקדושתה. המסורות המקראיות ואתרי-הקודש הקשורים לשכם המקראית זוהו בתחומה של העיר החרבה¹⁵. הר גריזים, הקשור עם העיר, המשיך להיות המרכז השומרוני, למרות חורבנה של העיר. כך, למשל, נביא השקר השומרוני¹⁶ עולה להר זה כדי לנבא מעליו את נבואתו. בימי המרד הגדול התכנסו השומרונים לכינוס פוליטי על הר גריזים¹⁷. אין צורך לאמר, שנמשך גם הפולמוס נגד קדושת הר גריזים, דבר המעיר על מרכזיותו של המקום. יש לסכם אפוא שהעיר חרבה, אך שמה וקדושתה השתמרו למרות חורבנה.

נחזור לשומרון. שומרון הוקמה, כאמור, על ידי פומפיוס, ושופצה שנית על ידי גביניוס, כעיר ההלניסטית היחידה בהר שומרון. קשרים מיוחדים נוצרו בינה לבין בית אנטיפטרוס. הורדוס הצעיר מונה לנציב חילת סוריה ושומרון¹⁸. יותר מאוחר השקיט הורדוס קטטות בשומרון (העיר)¹⁹. בזמן מלחמותיו עם אנטיגונוס, שימשה לו העיר בסיס עורפי – כלכלי ואישי²⁰. איש שומרון מתמנה לאפיטרופוס על כספי בית הורדוס²¹, והורדוס אף מתחתן עם מלחמה השומרונית²². כל זאת, אף שזמן מה נותק כל מחוז שומרון מממלכת הורדוס. הקשרים ההדוקים בין הורדוס לשומרון,

התבטאו בעיקר בעובדת הקמתה כפוליס יוונית בשם סבסטיה. כבר הראינו, שסבסטיה הוקמה כיישוב נוכרי, וניתנה לוטרנים של הורדוס.

בהמשך ימי בית שני פעלה סבסטיה יחד עם קיסריה כמעוז נוכרי²³ אנטי חשמונאי²⁴ וכמרכז רומי אלטרנטיבי לקיסריה²⁵, ובהתאם לכך הותקפה על-ידי היהודים²⁶. השרידים הארכיאולוגיים חושפים עיר הלניסטית לכל דבר, ולמעשה לא ידוע לנו על שומרונים או על יהודים שגרו במקום. גם אם היו שומרונים או יהודים בעיר, הם היו מיעוט בלבד.

לא נעסוק כאן במבנה הארכיטקטוני של העיר, אך יש לציין שתי נקודות: א. העיר היתה מפוארת ביותר, ולא לשווא שימשה מעין כרטיס ביקור להורדוס²⁷. ב. העיר תוכננה מחדש. הובאו אליה מים, וניתנו לה שטחים חקלאיים. עניינים אלה יידונו להלן.

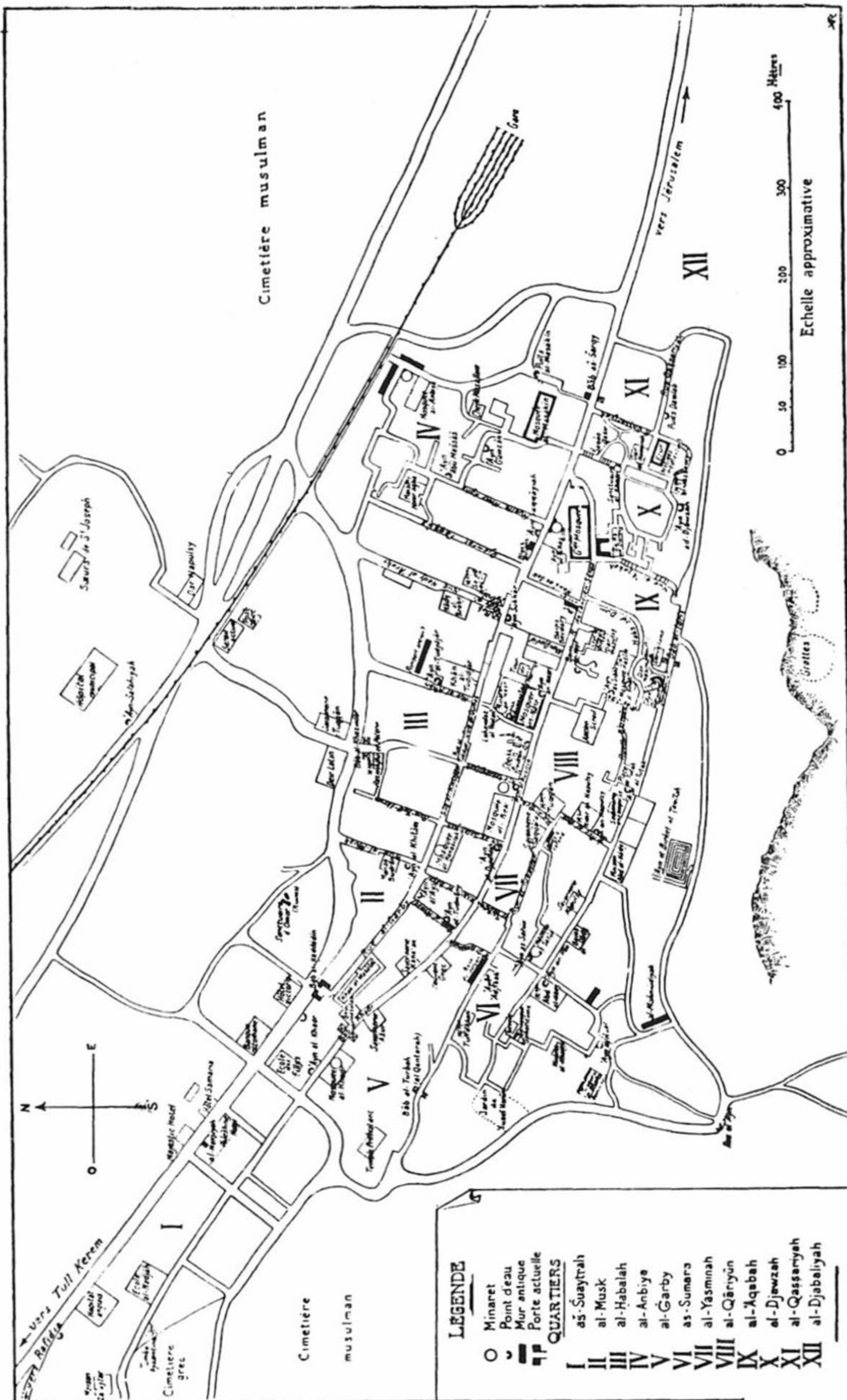
לסיכום: בתקופה הרומית הראשונה – היתה סבסטיה עיר נוכרית. בהדרגה הפכה למרכז הלניסטי חשוב בארץ, בעל קשרים נרחבים עם השלטונות. שכם, לעומת זאת, כמעט ואיננה קיימת, אלא כמרכז פולחני (על הר גריזים) וכאוסף כפרים. מרכזיותה של סבסטיה תובן לאור שני נתונים: א. תמיכת השלטונות ביישוב הנוכרי; ב. היהודים היוו את רוב היישוב בארץ. הם התרכזו באזורים ההרריים. סבסטיה היא העיר ההלניסטית ההררית היחידה, ומכאן חשיבותה הרבה²⁸. השם סבסטיה השתרש היטב, וכך מצטרפת עיר זו לאותן ערים, אשר שמן היווני השתמר במרוצת הדורות. יש בכך עדות ברורה לחשיבותה כעיר נוכרית בארץ, ועדות על העדר יישוב מקומי בה²⁹.

סבסטיה ושכם לאחר החורבן

סבסטיה לא נפגעה קשות ממרד החורבן. המורדים ביצעו פשיטה בכיוון העיר, אך קשה להאמין שהנזק הממשי היה רב. על כל פנים, כבר בשלבים הראשונים של ההתמודדות התגלתה העיר כשומרת על עצמאות, וכנוקטת עמדה עוינת כלפי המורדים³⁰.

בשכם, לעומת זאת, חלו שינויים מהותיים. בשנת 72 הוקמה במקום עיר בשם פלוויה ניאפוליס. עד לפני מספר שנים התלבטו חוקרים, היכן מיקם אספסיאנוס את עירו. כיום ברור ששטח ה"קסבה" הנוכחית הוא מקומה של ניאפוליס. הקסבה עצמה משמרת את תבניתה ההיפודמית של העיר³¹. העיר לא יכלה להיבנות כמרובע מדויק, בגלל צורתו המלבנית של הנחל. לפיכך, הוענקה לה צורת מרובע מאורך, כאשר צלעה הדרומית מעוגלת קמעא, בהתאם לתוואי ההר. יסוד הרחובות הוא רומי-ביזנטי. מעל ליסוד זה מצויות שכבות צעירות יותר מימי הביניים. הסימטאות מחוברות זו לזו בזוויות ישרות. ברור שיש כאן יד מתכננת, ולא יד חופשית, כמקובל בערי המזרח³². שרידים לתוכנית היפודמית זו בולטים במפת העיר משנת 1926.

מדי פעם נחפרים בשכם שרידים ארכיאולוגיים, עקב בניה או חפירת מרתפים.

איור 1

שכח בשנת 1926

שרידים מועטים מסוג זה נרשמו בתיקי המוסדות הארכיאולוגיים בארץ, ורבים טרם זכו לרישום³³. נראה אפוא שהקסבה היא המשכה הישיר של העיר הרומית. (להלן, אגב הדיון בעיר, נזכיר מוסדות נוספים, אשר יאשרו את טיעוננו על מיקום העיר).
ניאפוליס לא הוקמה כעיר שומרונית. ברור, שאספסיאנוס הקים עיר הלניסטית, עם זאת, המשיך המקום להיות מרכז שומרוני. מדובר אפוא בשילוב גורמים אתניים שונים, בדומה למצב בצפורי ובטבריה. הווה אומר: עיר הלניסטית ובה אלמנט מקומי נכבד³⁴.

עדויות רבות, הנוגעות לנוכרים בעיר, השתמרו במקורות. יוסטין מרטיר, יליד שכם, היה ממוצא נוכרי. במקום היה מקדש שבנה האדריינוס³⁵, ומקדש על הר גריזים. יותר מאוחר היו בתוך העיר לפחות שתי כנסיות³⁶, וכנסיה נוספת בסביבות קבר יוסף ובאר יעקב. בעיר ובסביבתה נתגלו מספר שרידים ארכיאולוגיים, המעידים על אלמנטים נוכריים, כגון רצפת הפסיפס של שכם³⁷, כתובת המסוכריון³⁸, בסיסי עמודים עם סצנות אליליות³⁹ ועוד⁴⁰. גם המקורות הספרותיים מזכירים את שכם כפוליס נוכרית. בולטת מציאותם של מוסדות נוצריים בעיר. כך, למשל, משמשת העיר כמושב אפיסקופוס החל מכנס ניקיאה (314), ובמקום פעלו אף מספר מנזרים⁴¹.

מורת רוח נגרמה לשומרונים עקב בניית המקדש על הר גריזים על ידי האדריינוס. מורת הרוח עשויה היתה להיגרם עקב הבנייה במקום המקודש, אך סביר מאד שהכעס גבר מפני שהתושבים לא היו רגילים למציאות מקדשים נוכריים בעיר הקודש. התנהגותם של השומרונים עושה רושם של מי שאיננו רגיל למקדשים פגאניים בתוך עירו. בדומה לכך הגיבו היהודים, כאשר נעשו הנסיונות הראשונים להכניס סמלים אלייליים לירושלים, או לבנות מזבח ביבנה. מכאן, שעד למרד בר־כוכבא היוו השומרונים את רוב מניין תושבי העיר.

אחד מילידי שכם בתקופה זו היה יוסטין מרטיר. מסיפור חייו משתמע, שהוא היה פגאני. ראשית חינוכו ההלניסטי היתה בניאפוליס עצמה. בכל כתביו של יוסטין אין השומרונים נזכרים, ולא נזכרת שום אמונה שומרונית ספציפית⁴². יוסטין מצייר תמונה חד־צדדית של העיר. בעיניו של תושב הלניסטי תרבותם של הילידים אינה נחשבת כלל כראויה ללימוד ולהתייחסות. רק בשלב מאוחר של חייו, כאשר עזב את הארץ, הוא החל להתעניין בדת ישראל. יש להניח, כי לו התעניין בכך בהיותו בארץ, היתה התרבות השומרונית מגיעה לידי ביטוי בכתביו.

המטבעות של שכם בתקופה זו אינן נושאות דמויות אליליות, אלא סמלים "יהודיים", כגון עץ תמר, קרני שפע, או קנה שיבולת. אמנם מופיעה דמותו של הקיסר (דומיטיאנוס), אבל זהו ויתור מינימאלי לשלטון הרומאי⁴³. כאמור, אין להסיק מעובדה זו מסקנות מרחיקות לכת. מדיניות טביעת המטבעות לא היתה תמיד עקבית. מסתבר, שמשום מה, לא עשו השלטונות ההלניים נסיון לממש את כוחם. אולי בגלל חולשתם, ואולי כדי לא להרגיז את הציבור השומרוני הידידותי. בשנים הראשונות של שלטון רומי בארץ נעשה נסיון כן לא לעורר ולא להתסיס את הציבור היהודי, תוך ויתורים מהותיים ביותר מצידו של השלטון הזר. המגמה היתה לא

לעורר עוינות, ולא להגביר את המתחים ההדדיים. סביר אפוא שלכן לא הודגשו סמלים אלייליים.

עם זאת ברור, שעיקר היישוב בשכם היה שומרוני, ושכם היתה למעשה המרכז השומרוני. לפי המקורות השומרוניים ישבו כוהני השומרונים בשכם, ומכאן הם שלטו על עדתם. רוב בתי הכנסת השומרוניים, הידועים לנו⁴⁴, הינם בתחום שכם⁴⁵. מרבית המאורעות השומרוניים קורים בעיר, ומרבית הכוהנים נקברים בה⁴⁶. אף המסורות הנוכריות מתארות את שכם כמרכז שומרוני. שכם היא בסיסם של המורדים השומרונים (מאות ה-1)⁴⁷. וכאשר נזירי שכם מוצאים להורג (בימי דיכוי המהומות האריאניות), הציבור השומרוני צופה באירוע⁴⁸. הסופרים הנוצרים חוזרים ומדגישים את נוכחות השומרונים בעיר, והם קוראים לה, לעיתים, "עיר השומרונים"⁴⁹.

עוד בראשית הכיבוש הערבי נשמר כינוי זה⁵⁰, ומכאן עדות לעוצמתם ולריבויים של השומרונים בעיר. (עדויות נוספות יובאו בהמשך דברינו, ואין טעם להכביר בעניין ברור וידוע זה).

הקהילה היהודית בעיר היתה, כנראה, מצומצמת למדי. אפיפניוס מדבר על שכם כעל עיר יהודית ושומרונית⁵¹. גם הכרוניקה השומרונית מזכירה מספר יהודים בנמארה⁵² ולהם בית כנסת. כפי שנראה להלן, היה הכפר חלק משכם גופא. בכתובת עברית על קבר, שנמצאה ביפו, נזכר תושב ניאפוליס. שפת הכתובת והקשרה מוכיחים, שמדובר ביהודי תושב העיר⁵³. סביר להניח, שהיו יהודים נוספים בעיר, כמו בערים הלניסטיות אחרות בארץ, אבל על כך אין עדויות במקורות. באבדורה שבספרד נמצאה כתובת קבר של יוסטיס בן מנאנדר מפלוויה נאפוליס (CIL, 2, 515). למרות סגנונה היהודי, ולמרות המידע על יישוב יהודי מאוחר יותר במקום, יתכן שבעל הכתובת היה שומרוני (או יהודי).

סבסטיה של התקופה הביזנטית ממשיכה להיות יישוב נוכרי. בספרות השומרונית נזכר המקום רק פעם אחת בצורה שפט, שבט(?)⁵⁴, ולא שמענו אלא על יהודי אחד הגר בה, והוא מכונה רופינוס, הרופא היהודי⁵⁵.

במאה הרביעית פרצו בארץ מהומות אנטי-נוצריות. בראשן עמדו השומרונים⁵⁶. במהומות אלו נפגעה בעיקר הקהילה הנוצרית בשומרון, ואילו הנוצרים בשכם סבלו פחות. מעשה זה מעיד על כך, שמרבית הכוח הנוצרי התרכז בסבסטיה, על אף שבתקופה זו כבר היתה שכם העיר החשובה באיזור. זאת ועוד, קשה להאמין שהפרעות היו מצליחות לולא היה בעיר מיעוט שומרוני כלשהו, אשר איפשר את החדירה אליה. יותר מאוחר, במאה החמישית, פועל בארץ הנזיר הקנאי בר צומא. בכתביו הוא מזכיר מפגש עם שומרוני בשומרון⁵⁷.

אם כן, היה בעיר מיעוט לא נוכרי, אך הרוב היה בבירור נוכרי. כך, למשל, שומעים אנו על סבסטיה כמרכז אפיסקופיה נוצרית, וכמקום מנזרי קודש. השרידים הארכיאולוגיים הם נוכריים לחלוטין (פגאניים ונוצריים). יש להניח, שלפנינו יישוב נוכרי לכל דבר.

באמצע התקופה הרומית חל שינוי מכריע במעמדן היחסי של שתי הערים.